

VORES MAD OG DET GLOBALE KLIMA

Etik til en varmere klode

DET
ETISKE
RÅD

**VORES MAD
OG DET
GLOBALE
KLIMA**

Etik til en varmere klode

VORES MAD OG DET GLOBALE KLIMA - ETIK TIL EN VARMERE KLODE

**VORES MAD OG DET GLOBALE KLIMA
- ETIK TIL EN VARMERE KLODE**

© Det Ethiske Råd 2010

ISBN: 978-87-91112-89-8

Udgivet af: Det Ethiske Råd 2010

Grafisk tilrettelægning og illustrationer: Peter Waldorph

Tryk: Rosendahls-Schultz Grafisk A/S

Trykt af Schultz som har licens til brug af svanemærket,
or ISO 14001 miljøcertificeret og ISO 9002 kvalitetscertificeret.

Publikationen kan bestilles på Det Ethiske Råds
hjemmeside www.etiskraad.dk

INDHOLD

Forord / 7

Fødevarernes klimabelastning - et etisk problem / 9

Af Rikke Bagger Jørgensen og Anne Lykkeskov

Fødevarernes andel af klimabelastningen / 21

Af Jørgen E. Olesen, professor ved det Jordbrugsvidenskabelige fakultet, Århus Universitet og medlem af FN's klimapanel (IPCC)

Fødevarernes klimabelastning

- hvordan kan en klimavenlig kost se ud? / 35

Af Annika Carlsson-Kanyama, seniorforsker ved Energi- og Miljösäkerhets Gruppen, FOI, Stockholm

Klimaforandringernes betydning for fødevarerforsyningen og social retfærdighed / 45

Af Henrik Stubkjær, generalsekretær i Folkekirkens Nødhjælp

Klimaændringer og etik: Har vi et ansvar over for kommende generationer og folk i fjerne lande? / 63

Af Morten Dige, adjunkt ved afdeling for Filosofi, Aarhus Universitet

Politik på det godes vegne? Et essay om etik, klima og fødevarer / 75

Af Klemens Kappel, lektor ved afdeling for filosofi, Institut for Medier, Erkendelse og Formidling, Københavns Universitet

Klimavenlig kost - hvordan?

- Et forbrugssociologisk perspektiv / 91

Af Lotte Holm, professor ved Institut for Human Ernæring, Københavns Universitet

I skyggen af vores moralske forfald / 109

Af Mickey Gjerris, lektor ved Center for Bioetik og Risikovurdering, Københavns Universitet

ØRKENS PREDNING
LIVSVILKAR
OVERSVØMMELSE

FORORD

Klimaforandringerne er en realitet. De sker langt hurtigere, end vi havde troet, og de rammer allerede en række mennesker kloden over på deres vitale livsgrundlag. Hvis ikke vi handler nu, vil problemerne mangedobles og også true vores børns og børnebørns fremtidsmuligheder.

20% - 30% af EU-landenes samlede udledning af drivhusgasser kommer fra fødevarerne. Jo mere klimabelastende fødevarer vi vælger at fremstille og anvende i vores del af verden, jo mere vil klimaforandringerne ødelægge mulighederne for at dyrke fødevarer i de mest udsatte områder andre steder i verden.

For at skabe debat om disse spørgsmål holdt Det Ethiske Råd sammen med Forbrugerrådet en debatdag om klima, fødevarer og etik den 1. oktober 2009. Vi udgiver her oplæggene fra dagen, som forhåbentlig vil bidrage til offentlig debat og refleksion over vores fælles ansvar for at nedbringe klimabelastningen, ikke mindst på fødevarerområdet, hvor meget kan gøres.

Det Ethiske Råd har fra starten i 1987 arbejdet med spørgsmål om medicinsk etik, og først i 2005 blev mandatet udvidet til også at gælde etiske spørgsmål på miljø-, natur- og fødevarerområdet. Debatdagen var således også et led i Rådets egen afklaring af, hvilke etiske temaer vi bør arbejde på at få sat på den offentlige dagsorden.

Bag arrangementet stod Rådets arbejdsgruppe om fødevarer, der består af professor, cand.scient. og formand for Det Ethiske Råd, Peder Agger, forskningsleder, ph.d., Birte Boelt, seniorforsker, ph.d. og formand for arbejdsgruppen, Rikke Bagger Jørgensen og gårdejer Peder Mouritsen. I Det Ethiske Råds sekretariat har cand.comm. Anne Lykkeskov været projektleder for gruppen.

Peder Agger
Formand for Det Ethiske Råd

Lise Wied Kirkegaard
Sekretariatschef

FØDEVARERNES KLIMABELASTNING - ET ETISK PROBLEM

AF RIKKE BAGGER JØRGENSEN OG ANNE LYKKEKOV

De fleste eksperter er i dag enige om, at temperaturen stiger over hele kloden, og at klimaforandringerne vil føre til ændrede nedbørsmønstre, mere ekstremt vejr og stigende vandstande i havene. Det kan medføre såvel ørkenspredning som oversvømmelser af lavtliggende områder (IPCC 2007). Mange steder i verden, især i udviklingslandene, vil det give ringere livsvilkår og begrænse mulighederne for fødevarerproduktion (IFPRI 2007).

Fordelingen af klimaændringernes fordele og ulemper er og vil blive meget ulige; fordelene ved klimabelastende produktion og forbrug vil først og fremmest høstes af den nuværende generation og befolkningerne i de rigeste lande, ulemperne rammer primært kommende generationer og befolkninger i verdens fattigste lande.

Derfor er klima- og fødevarerspørgsmålene også etiske spørgsmål, som blandt andet handler om lighed, retfærdighed og om, hvordan vi omgås naturen.

I det samlede billede spiller fødevarernes udledninger en stor og hidtil forholdsvis upåagtet rolle. Såvel Jørgen E. Olesen som Annika Carlsson-Kanyama gør i deres artikler opmærksom på, at det samlede forbrug af fødevarer ifølge europæiske studier udgør 22% - 31% af EU's samlede bidrag til udledning af drivhusgasser (EIPRO 2006). Men, som de også gør opmærksom på, påvirker forskellige fødevarer klimaet meget forskelligt.

For eksempel udvikler drøvtyggerne metan og lattergas i et omfang svarende til 18%¹ af verdens totale udledning af drivhusgasser (Steinfeld et

¹ Man skal her være opmærksom på, at opgørelserne fra EIPRO og Steinfeld et al. ikke er umiddelbart sammenlignelige, da der indgår mange faktorer i beregningerne, og der i et vist omfang er forskellig praksis mht. hvad der medregnes.

al. 2006). Samtidig lægger kødkvæget beslag på arealer, som kunne ernære op til 7 gange så mange mennesker, hvis alle spiste vegetarisk (Walker et al. 2005). Derfor har vores valg af fødevarer både stor betydning for, hvor meget madproduktionen påvirker klimaet og for, hvor meget mad der kan produceres på den tilgængelige landbrugsjord.

Det er især i industrilandene, vi spiser kød og dermed udleder drivhusgasser. Men de første, der vil blive ramt af klimaforandringerne i form af tørke og oversvømmelser, er ulandenes befolkninger, som mister deres mulighed for at dyrke jorden og skaffe mad. På den måde hænger vores valg af mad direkte sammen med deres manglende mulighed for at blive mætte.

Kostens betydning for klimaet

Jørgen E. Olesen gør i sit bidrag (side 21) opmærksom på, at den samlede klimabelastning fra en typisk dansk kost er på ca. 3-4 ton CO₂ om året, hvilket svarer til ca. 20% af en gennemsnitsdanskers samlede klimaaftryk. Heraf stammer en meget stor del fra forbruget af animalske produkter (kød, ost og mælk), og det største enkeltbidrag kommer fra oksekødet, der står for op til 1,5 ton CO₂ om året. Han citerer beregninger for, at klimabelastningen fra en danskers fødevarerforbrug vil kunne reduceres med ca. 1,9 ton CO₂ om året gennem en kombination af reduktion i klimagasudledningen fra produktionen og ændret adfærd.

Det er altså muligt at reducere fødevarernes klimaaftryk betragteligt, blandt andet ved at følge nogle ret enkle kostråd, som Annika Carlsson-Kanyama påviser i sin artikel (side 35). En mere klimavenlig kost indeholder flere vegetabiliske og færre animalske produkter. Afrøder dyrket på friland i lokalområdet har generelt en meget lav klimabelastning, men i gruppen af lavtbelastende produkter findes også en del, der er transporteret langt med båd – men ikke med fly. Blandt de animalske produkter belaster oksekød klimaet 3-4 gange mere end svinekød og kylling (afhængigt af produktionsmåden).

Alligevel konstaterer Annika Carlsson-Kanyama, at hverken FN's klimapanel eller nationale regeringer har udformet styringsmidler til at indføre klimavenlige kostvaner trods det store potentiale for reducerede drivhusgas-udledninger, som ligger her. Kostomlægninger kan gennemføres uden ekstra omkostninger og, i hvert fald i teorien, fra

den ene dag til den anden. Tilmed vil en sådan ændring af kosten mod en større andel vegetabilier kunne gavne de fleste danskeres sundhed. Men når alle data taler deres tydelige sprog om betydningen af at vælge mere klimavenlige fødevarer, hvorfor ændrer vi så ikke bare vores adfærd? Det har sikkert flere grunde, og de forskellige forfattere peger gennem antologien på en række af dem.

Problemet med de fjerne mennesker

Den første grund kunne vi kalde problemet med de fjerne mennesker – dem der lever langt fra os, og dem der endnu ikke er født. Det er de geografisk fjerne mennesker, der først mærker konsekvenserne af klimaudledningerne, og flere af forfatterne peger på, hvordan dette forhold kan gøre klimaproblemerne u håndgribelige for os. Jørgen E. Olesen taler således om den både rumlige og tidsmæssige adskillelse mellem udledninger og effekter, der gør, at befolkningerne i rige lande som Danmark kun i meget ringe grad oplever, at der er en sammenhæng mellem udledninger af drivhusgasser, klimaændringer og deres effekter på den enkelte borgers levevilkår.

Såvel han som Henrik Stubkjær (side 45) gør i forlængelsen heraf opmærksom på de meget store regionale forskelle med hensyn til, hvornår konsekvenserne af klimaændringerne begynder at kunne mærkes. Effekterne er allerede nu mærkbare mange steder i verden, især i ulande, hvor man i forvejen slås med mangel på rent drikkevand og tilstrækkelige mængder fødevarer. Allerede nu beretter Henrik Stubkjær, at han dagligt møder konsekvenserne af klimaforandringerne i sit arbejde for Folkekirke Nødhjælp, og alle prognoser peger på, at det er i de fattigste lande, ørkendannelse og oversvømmelser vil ramme hårdest fremover.

Men som både Morten Dige (side 63) og Klemens Kappel (side 75) gør opmærksom på, er det et kontroversielt synspunkt, at vi faktisk har en etisk forpligtelse overfor mennesker, der lever i fjerne egne af verden - eller som lever i fremtiden. Vi har naturligvis, anfører Morten Dige, alt andet lige alle et etisk ansvar for ikke at påføre andre medborgere ulempe og skade, at træde hjælpende til, når vi kan og at afbøde uretfærdig fordeling af fordele og ulemper. Men spørgsmålene stiller sig på en særlig måde, når vi taler om kommende generationer og folk i fjerne lande.

Indenfor etikken er der to yderpositioner i spørgsmålet om vores ansvar for fjerne mennesker. Den ene er den "nærhedsetiske", der hævder, at vores ansvar aftager stejlt med afstanden i tid og rum, så vores primære ansvar gælder de mennesker, vi har kontakt med nu og her. Den anden er den upartiske position, der hævder, at vores ansvar principielt er uafhængigt af, hvor tæt vi er på de mennesker, som påvirkes af vores handlinger.

De fleste er nok med på, siger Morten Dige, at vi har et vist ansvar over for kommende generationer og folk i ulandene i og med, at der er behov for, at vi hjælper, at vi har mulighed til at hjælpe, og at vi har medansvar for deres situation blandt andet gennem vores valg af fødevarer. Vi har dog ikke, af grunde han redegør for i artiklen, det samme personlige ansvar for at afhjælpe klimaproblemerne, som vi har for de mennesker, vi møder og agerer med i vores daglige liv. Det interessante spørgsmål bliver så, hvor langt vores ansvar rækker, og hvad det konkret kræver af os.

Hvilket etisk perspektiv skal vi anlægge?

Vi må altså spørge, hvor langt vil vi gå i forhold til at påtage os etiske forpligtelser for fjerne mennesker? Det vil blandt andet afhænge af, hvilket perspektiv, vi anlægger. Indenfor nytte-etikken vil man forsøge at afveje menneskers interesser for at finde frem til den løsning, der tilgodeser flest mulige mennesker. Afvejningen kan lægge vægt på forskellige faktorer. Men hvis man, som i den klassiske nytteetik, kun lægger vægt på at opnå den maksimale nytte for det størst mulige antal mennesker med de ressourcer, der er til rådighed, er der næppe tvivl om, at der skal gøres en væsentlig indsats til gavn for de fattige i den tredje verden og for kommende generationer. Men det vil også kunne få den konsekvens, at nogle menneskers interesser må ofres for det fælles bedste.

En anden tilgang til afvejning af de etiske hensyn er den pligtetiske, som går ud på, at alle mennesker har ret til bestemte fundamentale goder. Det betyder, at visse ulykker, som for eksempel oversvømmelse af øgrupper, som Morten Dige nævner, er etisk uacceptable og derfor skal undgås om ikke for enhver pris så i hvert fald en meget høj pris. En sådan etisk position står Henrik Stubkjær for. Han mener, der er brug for hurtig og massiv handling i forhold til klimaproblemerne, og

at handlingen skal ske ud fra en rettighedsramme. Dermed mener han, at vi ikke kommer udenom at anlægge et rettighedsperspektiv, hvor som minimum alle verdens indbyggere har samme ret til atmosfæren og har samme økologiske råderum. Alle lande har også ret til udvikling, og vi i den rige verden må påtage os vores store del af regningen for at afhjælpe konsekvenserne af klimaproblemerne. Regningen må fordeles i forhold til hvert enkelt lands evne til at betale, dets historiske ansvar for udledninger af klimagasser, og ud fra respekt for ulandenes ret til udvikling.

Men måske er det ikke blot andre mennesker, vi har forpligtelser overfor? Mickey Gjerris (side 109) står for en miljøetisk position, som er kritisk overfor den historiske udvikling, hvor kristendommen og det naturvidenskabelige verdenssyn gensidigt har understøttet hinanden og er blevet til det nu dominerende antropocentriske, altså menneskecentrerede, natursyn. Vi er kommet til at se på naturen, som om den udelukkende var et instrument, en ressource, vi kan bruge helt efter for-godtbefindende, for vi anser ikke naturen for at have værdi i sig selv. Måske ville motivationen til at ændre vores destruktive adfærd være større, hvis vi også anerkendte en forpligtelse til at indgå i et mere autentisk forhold til den ikke-menneskelige del af naturen, siger Gjerris.

For uenigheden om, hvad naturen er i etisk forstand, har også betydning for, hvordan vi forstår klimaforandringerne og hvilke strategier, vi vil vælge, når vi skal søge at afbøde de værste virkninger af dem. Om vi vælger at fortsætte vores hidtidige levevis, der er årsag til blandt andet klimaproblemerne og nedbrydningen af naturen, og bare foretage nogle små justeringer for at undgå de værste bivirkninger. Eller om vi indser, at klimaændringerne er en seriøs advarsel om, at vi skal gentænke vores forhold til den natur, som udgør vores livsgrundlag. Og at en indsats overfor problemerne i virkeligheden vil kræve en radikal omlægning af vores nuværende livsstil.

Mens der altså synes at være forskellige syn på, hvor vidtgående hensyn, vi skal tage til fjerne mennesker og til naturen, er der ingen uenighed blandt forfatterne om, at klimaforandringerne kræver handling, og at vi har i hvert fald et vist ansvar for at imødegå konsekvenserne af vores handlinger. Det næste spørgsmål er så, hvilke typer af handling vi bør sætte i gang.

Individuelle strategier

En mulighed er jo, at vi alle påtager os et ansvar for at agere klimavenligt i vores dagligdag. Som Klemens Kappel gør opmærksom på, kunne denne strategi umiddelbart virke tiltalende, fordi den respekter borgerens egne moralske valg, hvilket er vigtigt i kontroversielle spørgsmål som klimaspørgsmålet.

Samtidig er der dog en række problemer, som både han og Morten Dige diskuterer, i forhold til at kræve af den enkelte borger, at han eller hun personligt skal tilrettelægge sin livsstil med sigte på at "redde klimaet". Det vil blandt andet være en demoraliserende stor opgave for den enkelte, hvis indsats ikke kan mærkes i den store sammenhæng.

Desuden er mange af os, som også Lotte Holm (side 91) gør opmærksom på, *betingede altruister*. Det vil sige, at vi gerne gør det moralsk rigtige, selvom det ikke direkte gavner os selv, men kun så længe vi er forvissede om, at andre gør deres del. Ser vi derimod, at andre ikke trækker deres del af læsset, bliver vi demotiverede og holder selv op med at opføre os klimavenligt.

Dette peger på, at det er nødvendigt med en koordineret og kollektiv indsats. Ikke for at fratage den enkelte sit ansvar og lade politikerne løse problemet for os, som Morten Dige udtrykker det. Men fordi det er nødvendigt at løse opgaven i fællesskab gennem en koordineret politisk indsats.

Kollektive strategier

Meget taler altså for, at hvis klimatiltagene skal være effektive, skal det være staten, der, for eksempel ved hjælp af afgiftspolitik, regulerer priserne, så klimabelastende fødevarer bliver dyrere og dermed formentlig mindre efterspurgt end de mindre klimabelastende. De fleste forfattere er da også enige om, at forskellige former for beskatning af klimabelastende fødevarereproduktion og forbrug ville være ønskværdigt. Det er dog af flere grunde ikke ukontroversielt at mene, at vores fødevarervalg er et område, staten legitimt kan blande sig i. Især fremhæves to sådanne grunde af flere forfattere.

Den første grund er den **videnskabelige uenighed**, der angiveligt eksisterer i forhold til at fastslå, om der overhovedet er tale om menne-

skeskabte klimaforandringer. Som Klemens Kappel skriver, mener nogle aktører i den offentlige debat, at uenighed om de faktuelle antagelser i hele klimaspørgsmålet er en grund til at udvise tilbageholdenhed med lovgivning. Samtidig peger både han selv og de øvrige forfattere dog på, at der faktisk i dette spørgsmål reelt er en meget høj grad af enighed blandt verdens klimaforskere om, at den menneskeskabte udledning af drivhusgasser er årsag til klimaforandringer, og at disse udgør en betydelig trussel for det moderne samfunds trivsel og fortsatte udvikling.

Der vil, som Mickey Gjerris anfører, altid være tvivl. Videnskaben kan kun sandsynliggøre årsagerne til noget – aldrig bevise dem. Men, fortsætter han, derfor lever og handler vi alligevel på vores naturvidenskabelige viden i masser af sammenhænge – og det bør vi også gøre i denne. At udsætte beslutninger og handlinger med henvisning til den videnskabelige usikkerhed kan ganske enkelt ikke længere forsvares.

Alligevel vil nogle stadig hævde, at staten ikke kan pålægge os et etisk ansvar for geografisk og tidsligt fjerne mennesker, for dette vil ligge ud over idealet om, hvad en demokratisk stat kan blande sig i.

Den anden grund til betænkelighed over statslig indgriben går altså på, at en demokratisk **stat bør være neutral i værdimæssige spørgsmål**, hvis ikke de deles af alle. Ellers krænker den borgernes ret til at leve deres liv ud fra egne præferencer, værdiforestillinger og livsanskuelser. Det kan de kun, hvis staten er neutral i de spørgsmål, der ligger uden for den sfære, der kan siges at høre til en demokratisk stats værdigrundlag.

Både Morten Dige og Klemens Kappel diskuterer denne indvending, men de er enige om at konkludere, at staten på mange områder må føre politikker, der er baseret på værdimæssige holdninger, selvom de ikke deles af alle. Det gælder, siger Klemens Kappel, for eksempel beslutninger om, at vi skal have en folkekirke, yde ulandsbistand og have et offentligt finansieret sundhedsvæsen. Det centrale er, at disse ikke-neutrale politikker besluttes ved demokratiske processer, og dermed er de legitime, selvom de bygger på værdimæssige eller religiøse synspunkter, som ikke alle statens borgere deler. En statslig klimaven-

lig kostpolitik kan på samme måde være legitim, hvis den indføres på baggrund af en åben diskussion, og den vedtages på en passende demokratisk måde.

Det er også væsentligt, at politikker som for eksempel kostpolitik ikke er bærende elementer i en demokratisk samfundsorden. Uindskrænket frihed til forbrugsvalg falder ikke ind under de centrale frihedsrettigheder, og en politik, der virker ved prisregulering, vil ikke reelt mindske antallet af mulige etisk relevante valg, vi har til rådighed. Den vil ikke fjerne muligheden for selv at overveje og reflektere, eller muligheden for ved egne beslutninger og handlinger at gøre en etisk forskel.

Holdninger og normer

Det må altså anses for legitimt, at staten indfører en klimavenlig kostpolitik, hvis den besluttet gennem en demokratisk proces. Men for at komme dertil, er det formentlig nødvendigt med en informationsindsats og en offentlig debat om sammenhænge mellem klimaproblemer og fødevalg. Mickey Gjerris formulerer det sådan, at vi kun gennem en fælles indsats har en chance for at få omlagt samfundet, så vi får bremset klimaændringerne. Men det begynder i os selv, siger han, for ellers bliver der aldrig politisk vilje til at træffe de drastiske beslutninger, der skal til.

Danskerne er i dag, som Jørgen E. Olesen gør opmærksom på, formentlig det folk i verden, der spiser mest kød og vores kødforbrug er næsten væsentligt forøget siden 1980. Det vil kræve en vis ændring af vores fødepræferencer, og Lotte Holm spørger i sit bidrag, om det er realistisk at forestille sig, at befolkningen vil være villig til at ændre sine kostvaner i en sådan retning?

Her er der faktisk nogle tendenser, der er gunstige i forhold til opbakning til at nedbringe klimabelastningen fra fødevarerforbruget. I nyere undersøgelser af befolkningens holdninger til fødevarer er en ny tendens dukket op i nogle befolkningssegmenter. Denne tendens kalder forskerne for *'fjernomsorg'*, og hermed refererer de til en "tendens til at knytte 'næromsorg' for familie og venner (de spisende) sammen med en generaliseret omsorg for jordens tilstand nu og i fremtiden (jord, vandkvalitet, planter, dyr, natur og behov hos kommende generationer)".

Men også Lotte Holm peger på, at en varig og effektiv nedsættelse af kødforbruget ikke kan overlades til de kulturelle forandringsprocesser alene. Klimaforandringerne skærper de værdiforandringer i synet på menneske og natur, som har været i gang i de seneste årtier, siger hun. Men værdiforandringerne må kobles til praktiske handlemuligheder, og undersøgelser, også fra andre lande, peger på, at mange forbrugere ønsker at handle klimavenligt, men at de oplever hindringer i form af mangel på information om effektive handlinger, mangel på prisændringer, som fremmer et klimavenligt forbrug, og en følelse af håbløshed, som fører til handlingslammelse: hvordan kan et enkelt individs handlinger have betydning? Og hun slutter sin artikel med dette afsnit, der uden tvivl er dækkende for alle forfatterens holdning:

Bevidst gennemførte samfundsmæssige forandringer kræver koordination og samarbejde mellem mange aktører, både private og offentlige, individuelle og kollektive. Det er kun staten – eller staterne i internationalt samarbejde - og det politiske system, som kan sikre en sådan koordinering og give den legitimitet og en klar og konsistent retning.

Litteratur

EIPRO. 2006. *Analysis of the life cycle environmental impact related to the total final consumption of the EU 25*. European Commission Technical Report EUR 22284 EN.

International Food Policy Research Institute. 2007. *The World Food Situation - New Driving Forces and Required Actions*. IFPRI: Washington D.C.

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). 2007. *IPCC Fourth Assessment Report - Synthesis Report*. UNEP.

Steinfeld, H, P Gerber, T Wassenaar, V Castel, M Rosales & C de Haan. 2006. *Livestock's long shadow*. FAO, Rome.

Walker, P, P Rhubart-Berg, S McKenzie, K Kelling and R Lawrence. 2005. Public health implications of meat production and consumption. *Public Health Nutrition* vol 8 no. 4.

MADPRODUKTION
FORBRUG
DRIVHUSGASSER

FØDEVARERNES ANDEL AF KLIMABELASTNINGEN

AF JØRGEN E. OLESEN, PROFESSOR VED DET JORDBRUGS-VIDENSKABELIGE FAKULTET, ÅRHUS UNIVERSITET OG MEDLEM AF FN'S KLIMAPANEL (IPCC)

I vores moderne samfund kan det ofte være vanskeligt at erkende den tætte kobling mellem mad, klima og klimaændringer. Vi henter vores mad i supermarkedet, hos slagteren eller ved bageren, eller måske ringer vi bare efter en pizza. Vi kan stort set købe den samme type mad og de samme fødevarer hele året rundt. De friske grønsager i supermarkedet kommer bare ikke nødvendigvis fra lokalområdet. Om sommeren er der for eksempel masser af friske danske tomater, mens tomaterne om vinteren kommer fra de kanariske øer eller endnu længere borte.

I gamle dage havde vi et tættere forhold til årstiderne gennem de råvarer, der var til rådighed i køkkenet. Det var årstidens grønsager, der kom på bordet. Om sommeren var der masser af friske grønsager (salat, agurker, tomater, ærter, blomkål, radiser m.v.), mens det om vinteren især var rodfrugter og grønkål, der stod på menuen. Vinteren kan føles temmelig lang, når kosten alene står på rodfrugter. Derfor fester vi jo i Danmark traditionelt omkring juletid med rigelige kødmængder suppleret med rodfrugter, nødder og importerede tropiske frugter.

Det nuværende danske madforbrug minder på nogle områder om fest (om end ikke jul) hele året. Vi spiser alt for meget kød – faktisk er danskerne blandt verdens mest kødspisende nationer. Danskernes kødforbrug er ifølge internationale statistikker blevet øget med over 70% siden 1980 (tabel 1). Udviklingen i kødforbruget har ikke været nær så dramatisk i vores nabolande. Svenskernes kødforbrug lå i 1980 kun lidt under danskernes, men i Sverige har der kun været en beskedent vækst, så danskernes årlige kødforbrug nu ligger på 146 kg, mens svenskerne nøjes med 76 kg.

Det skal dog fremhæves, at der er betydelige forskelle på opgørelser af danskernes kødforbrug. I kostundersøgelser fås et årligt gennemsnitligt indtag på 50 kg kød pr. dansker. Tal fra Danmarks Statistik viser et årligt kødforbrug på ca. 93 kg mens tallet på 146 kg pr. dansker pr. år i 2002 kommer fra en opgørelse fra World Resources Institute. Forskellene i de forskellige opgørelser skyldes bl.a. forskel i opgørelsesmetode, for eksempel om der regnes i mængder på tallerkenen eller mængder solgt til detailhandelen. Forskelle i opgørelse af kødeksport spiller også en rolle, således at tallene fra World Resources Institute formentlig er for høje og det korrekte tal ligger formentlig omkring 90-100 kg kød pr. person om året.

Kødforbruget er ikke alene et problem for klimaet, fordi CO₂-udledningerne fra kød er langt større end fra brød og grønsager. Det er også et sundhedsmæssigt problem, fordi især det mættede fedt i kød, mælk og smør øger risiko for hjertekarsygdomme. Denne viden er indbygget i de fleste officielle råd om forebyggelse af livsstilssygdomme – uden at det tilsyneladende har påvirket kødforbruget. Det er nu også veldokumenteret, at indtagelse af ”rødt kød”, det vil sige kød fra ko, gris, ged og lam, er forbundet med øget dødelighed af både hjertekarsygdomme og kræft (Sinha et al. 2009).

TABEL 1: UDVIKLING I ÅRLIGT BRUTTOKØDFORBRUG PR. INDBYGGER (KG KØD PR. ÅR) FOR UDVALGTE LANDE OVER PERIODEN 1980 TIL 2002

	1980	1990	2002
Danmark	85	114	146
Sverige	64	59	76
USA	108	113	125
Argentina	114	101	94
Kina	15	26	52

Kilde: World Resources Institute, 2009

Der er formentlig en række forskellige årsager til det store forbrug af animalske fødevarer i Danmark. Denne sektor har traditionelt spillet en stor rolle i dansk landbrug og i det danske samfund, hvilket har haft afsmittende effekt på madvanerne. Mange af de madopskrifter, der fortsat benyttes i stort omfang i det danske køkken, er udviklet og formidlet af den animalske fødevarerindustri i Danmark. Desuden er der

i detailhandlen i Danmark en stærk fokus på kød og mælk som slagtilbud i butikkerne. Det fremmer salget (og forbruget), men højner næppe kvalitetssansen hos forbrugerne. Endelig har der i høj grad været en mangel på udmeldinger fra både private og offentlige sundhedsorganisationer om de sundhedsmæssige skadevirkninger ved et stort kødforbrug.

Landbruget og fødevarerproduktionen spiller en betydelig rolle i klimasammenhængen både i kraft af klimaændringernes betydning for landbrugets produktionsgrundlag, og fordi en meget stor del af de samlede udledninger af drivhusgasser kommer fra landbruget. Klimaudfordringen for fødevarerproduktionen er derfor dobbelt, både at tilpasse sig ændringerne og samtidigt at reducere udslippet af drivhusgasser. Det samme kan siges om vores madforbrug – vi får mulighed for nye typer lokalt producerede fødevarer, men samtidig må vi skære ned på forbruget af de typer fødevarer (især kød), der udleder mest CO₂.

Klimaudfordringen

Klimaændringerne er uden tvivl en af de største udfordringer, menneskeheden har stået over for. Det skyldes ikke mindst de enorme konsekvenser, klimaændringerne vil få for verdens økosystemer og for vore levevilkår. Klimaændringer udgør samtidig et kolossalt politisk problem, hvor verdens demokratier nemt risikerer at komme til kort over for de beslutninger, der må træffes (Olesen 2009).

Det politiske og demokratiske problem bunder i, at der kun i meget ringe grad opleves at være sammenhæng mellem udledninger af drivhusgasser, klimaændringer og deres effekter på den enkelte borgers levevilkår. Der er nemlig både en rumlig og tidsmæssig adskillelse mellem udledninger og effekter. Verdens industrilande, som udleder langt den største mængde drivhusgasser, er umiddelbart de mindst sårbare over for effekterne af klimaændringerne. Desuden vil alvorlige effekter indtræffe langt senere (årtier til århundreder) end udledningerne. Det kan derfor være meget svært at skabe folkelig opbakning til virkningsfulde indgreb over for udledningerne af drivhusgasser.

I det politiske liv tales ofte om at undgå farlige klimaændringer. Hvad der er farligt, beror jo på en politisk beslutning, hvorimod det er op til

forskningen at fremlægge dokumentation for de konsekvenser, forskellige grader af klimaændringer vil have. EU har defineret, at det drejer sig om at undgå klimaændringer, der overstiger 2 grader i global middeltemperatur over førindustrielt niveau, og denne målsætning er på det seneste tiltrådt af G8 landene.

Hvorfor har man så valgt at lægge sig på de 2 grader? Der er et vist belæg for denne grænse i vurderingsrapporterne fra FN's Klimapanel (IPCC). Heraf fremgår, at nogle af de værste konsekvenser, blandt andet på vandforsyning, fødevarereproduktion, biodiversitet og sundhed, først bliver rigtigt alvorlige, når de globale temperaturstigninger overskrider ca. 2 grader.

Men det er vigtigt at gøre opmærksom på, at der er meget store regionale forskelle på, hvornår konsekvenserne vil optræde. Effekterne er allerede nu mærkbare mange steder i verden, især i ulande, hvor man i forvejen slås med mangel på rent drikkevand og tilstrækkelige mængder fødevarer. Klimaændringerne forværrer uligheden i verden, og for verdens fattigste vil selv en 2 graders stigning i den globale middeltemperatur have meget store negative konsekvenser.

Desuden viser ny forskning, at skaderne ved klimaændringerne hele tiden må opjusteres. Det gælder klimaændringernes økonomiske, sociale og miljømæssige konsekvenser. Nogle af de simple beregninger, der hævder, at det er billigere at tilpasse sig end at bekæmpe ændringer, bygger på meget spinkle antagelser. Desuden ophører klimaændringernes effekter jo ikke ved udgangen af det indeværende århundrede. De vil fortsætte i mange århundreder fremover, ikke mindst i form af stadigt stigende vandstand i havene – især fra øget udstrømning og afsmeltning af is fra Grønland og Vestantarktis.

En anden væsentlig grund til 2 graders målsætningen er ønsket om at undgå selvforstærkende klimaændringer. Disse vil kunne opstå, hvis opvarmningen i sig selv fører til øgede udledninger af CO₂. Det er bestemt ikke urealistisk, at opvarmningen vil kunne øges med yderligere 50%, hvis klimaændringer fører til at permafrosten i Sibirien, Alaska og Canada smelter, og der derved frigives enorme mængder kulstof fra de dybe organiske jorder, som nu ligger hen i dybfrost. Samtidigt vil øget tørke andre steder på jorden kunne medføre skovbrande,

der også frigiver meget store mængder CO₂ til atmosfæren. Ingen af disse effekter er indregnet i de scenarier for klimaændringer, som IPCC og klimaforskere har fremlagt. Og vi skulle naturligvis også helst undgå en sådan situation.

CO₂ fra produktionen og forbrug af fødevarer

Landbrugsproduktionen medfører udledninger af metan (CH₄) og lattergas (N₂O), som bidrager til den menneskeskabte drivhuseffekt. Drivhuseffekten af metan og lattergas er hhv. 23 og 296 gange kraftigere end effekten af kuldioxid (CO₂) (Solomon et al. 2007). CO₂ fra biologiske processer er neutrale i forhold til drivhuseffekten, men ændringer i arealanvendelsen indenfor skov- og landbrug samt imellem de to arealanvendelser kan påvirke lagringen af kulstof i jord og dermed balancen mellem bundet og atmosfærisk CO₂.

På verdensplan er de samlede udledninger fra landbruget anslået til 17% - 32%. En meget stor del af denne udledning er knyttet til husdyrproduktionen (Steinfeld et al. 2006). Den store usikkerhed er især knyttet til hvor stor en del af udledninger fra fældning af skov og opdyrkning af jord, der kan tilskrives landbrugsproduktionen. I Danmark udgør landbrugets udledninger ca. 16% af de nationale udledninger af drivhusgasser. Udledningerne af metan og lattergas fra dansk landbrug er faldet med 26% i perioden 1990 til 2006 (Olesen 2008). Faldet skyldes især mindre kvæghold og en betydelig stigning i landbrugets kvælstofeffektivitet som følge af vedtagelsen af vandmiljøplanerne.

Udover klimabelastningen knyttet til produktionen i landbruget bidrager især energiforbruget fra forarbejdning, transport, køling og opvarmning til fødevarernes samlede klimabelastning.

Når man skal beregne fødevarernes klimaaftryk, er det vigtigt at skelne mellem, om man anlægger et produktions- eller forbrugsperspektiv. I Danmark er landbrugsproduktionens udledning af drivhusgasser skønnet til at udgøre 16% af den samlede danske udledning af drivhusgasser. Dette er ud fra et nationalt produktionsperspektiv, som er det perspektiv, der anvendes i Kyoto-aftalen, når Danmarks forpligtelser til CO₂-reduktioner skal opgøres. Her inkluderes den klimabelastning, der finder sted inden for et lands grænser (det vil sige inklusiv udled-

ningen knyttet til produktion af fødevarer til eksport), mens den belastning, der hidrører fra import af foder, kunstgødning mm, ikke er medtaget.

For Danmarks vedkommende er der ret stor forskel på en opgørelse efter hhv. produktions- og forbrugsperspektiv, da Danmark for eksempel eksporterer 80% af produktionen af svinekød og ca. 60% af produktionen af ost. Omvendt er der en import af fødevarer svarende til 25% af det danske fødevarerforbrug, ligesom der importeres betydelige mængder foder og gødning til den danske fødevarerproduktion.

Hvis man opgør klimabelastningen i et forbrugsperspektiv og ser på klimabelastningen knyttet til det danske fødevarerforbrug (det vil sige inklusiv import af foder til husdyrene og importerede fødevarer, mens belastningen fra fødevarereksporten fratrækkes), er klimabelastningen på ca. 3,5 ton CO₂ pr. dansker pr. år – svarende til 19 mio. ton CO₂ pr. år for den danske befolknings samlede forbrug. Dette skal ses i forhold til de samlede danske indenlandske udledninger på ca. 70 mio. ton CO₂ pr. år.

En danskers CO₂ fodaftryk

Som nævnt ovenfor er der forskel på, om danskernes udledninger af CO₂ opgøres efter, hvor store udledninger vi har i Danmark, eller den opgøres efter, hvor store udledningerne er fra de varer, vi forbruger. Klimaministeriet har beregnet, at hver dansker årligt bidrager med ca. 11 ton CO₂. Dette tal er beregnet ved at tage de samlede danske udledninger og dividere med befolkningens størrelse efter korrektion for offentlig udledninger.

Set fra klimaets synspunkt er det dog ligegyldigt, hvor udledningerne af CO₂ stammer fra. Så snart et CO₂-molekyle er kommet op i atmosfæren, vil den kunne spredes over hele kloden. Der er derfor mere korrekt at se på, hvordan vores forbrug bidrager til CO₂-udledningerne. Når man skal vurdere, hvilken effekt det har på den globale opvarmning (klimaaftryk) at producere og forbruge fødevarer og andre forbrugsgoder, er det vigtigt at vælge et relevant vurderingsværktøj. Her til anvendes livscyklustankegangen, og ofte bruges en livscyklusvurdering. At man ser på miljøeffekterne i et livscyklusperspektiv, betyder, at man medtager alle miljøeffekter i hele produktionskæden ”fra

vugge til grav". For fødevarereproduktionen betyder dette livscyklusperspektiv, at det ikke kun er de miljøeffekter, der kommer fra produktionen på landbrugsbedriften, der medtages. Man medregner også miljøbelastningen fra produktion og transport af input til landbrugsbedriften (for eksempel importeret foder og kunstgødning). Miljøbelastningen fra de processer, der kommer efter, at produkterne forlader gården, indregnes ligeledes (for eksempel transport til og bearbejdning af mælken på mejeriet, og emballering og transport til supermarkedet).

Hvis danskernes klimaaftryk opgøres på grundlag af vores forbrug, øges det årlige bidrag til klimabelastningen til ca. 19 ton CO₂ (Chrintz 2009). Vores reelle klimaaftryk er altså større, end det ser ud til, når der kun ses på vores indenlandske udledninger. Det hænger sammen med, at vi i stort omfang importerer forbrugsgoder fra andre lande, blandt andet Kina og Fjernøsten. Desuden er der knyttet store udledninger af CO₂ til den mad og de foderstoffer, vi importerer fra blandt andet Sydamerika. Her betyder især skovrydningen meget for CO₂-udledningen, og der ryddes meget skov for at skaffe nyt land til græsningsarealer til kvæg og til dyrkning af sojabønner.

Fødevarernes klimaaftryk

Europæiske studier har vist, at det samlede forbrug af fødevarer, drikke, tobak og andre nydelsesmidler udgør 22% - 31% af EU's samlede bidrag til udledning af drivhusgasser (EIPRO 2006). Kød og kødprodukter er de fødevarer, som giver det største klimaaftryk, efterfulgt af mejeriprodukterne mælk, ost og smør (tabel 2). De laveste klimaaftryk kommer fra de vegetabiliske fødevarer.

TABEL 2: KLIMAAFTRYK FOR FØDEVARER OPGJORT EFTER ENERGIINDHOLD, KG CO₂-ÆKVIVALENTER PR. 1 MJ.

Fødevarer i supermarkedet	kg CO₂-ækvivalenter pr. 1 MJ
Oksekød	1,47
Gul ost	0,84
Letmælk	0,59
Svinekød	0,46
Kylling, hel fersk	0,41
Æg	0,31
Løg	0,20
Rugbrød, frisk	0,09
Hvedemel	0,08
Gulerødder	0,08
Franskrød, frisk	0,07
Kartofler	0,06
Havregryn	0,05

Data fra www.LCAfood.dk og Fødevareinstituttet (2008), bearbejdet af Lisbeth Mogensen, AU-DJF.

Fødevarerne udgør ca. 20% af en gennemsnitsdanskers samlede klimaafttryk (Chrintz 2009). I dette fodaftryk indgår også fødevarespildet, som er anslået at udgøre ca. 30% (Jørgensen 2008). Langt hovedparten af dette fødevarespild forekommer i husholdningerne. Hertil kommer, at der er knyttet et energiforbrug til transport af madvarerne fra supermarked til hjemmet og i forbindelse med opbevaring og tilberedning af maden.

Den samlede klimabelastning fra en typisk dansk kost bliver på ca. 3-4 ton CO₂ om året afhængigt af, hvor stort et kødforbrug der lægges til grund (Anonym 2009). Heraf stammer en meget stor del fra forbruget af animalske produkter (kød, ost og mælk). Det største enkeltbidrag er oksekødet, der står for op til 1,5 ton CO₂ om året. Dernæst kommer ost og mælk på hver knap en halv ton CO₂ om året. Når disse fødevarer tæller så tungt, skyldes det, at køerne bøvser store mængder metan, at der er et stort forbrug af gødning til at producere foderet, samt at dyrkning af foderafgrøder (for eksempel sojabønne) også bidrager til fældning af tropisk regnskov. Faktisk er CO₂-udledningen fra produktion af 1 kg oksekød så stort, at det svarer til 150 km kørsel i bil.

For fisk fra havet kommer det største bidrag til klimaeffekten fra selve fiskeprocessen, hvor der er et stort brændstofforbrug. Klimaeffekten fra 1 kg vildtorsk er lavere end effekten fra 1 kg kylling.² Køber man i stedet 1 kg friske rejer, giver det samme klimaeffekt som 1 kg kylling, men køber man 1 kg pillede, frosne rejer, er klimaeffekten 3 gange større end den fra kylling. Det skyldes de mange processer på fiskefabrikken, hvor de frosne rejer skal optøs, afskalles, blancheres og indfrysnes enkeltvis. Dette kræver en del el og varme. For dambrugsfisk (ørred) kommer det største bidrag til klimaeffekten derimod fra indkøbt fiskefoder.

Frilandsgrøntsager og kartofler giver betydeligt lavere klimaeffekt end andre fødevarer pr. kg produkt. Karakteristisk for planteprodukter er også, at udledningen af drivhusgasser er domineret af lattergas. Lattergas udgør for eksempel 80% af drivhusgasudledningen for hvede. For kartofler, hvor der kræves energi til opbevaring, udgør lattergas derimod kun ca. 50% af drivhusgasserne.

Den relative betydning af transport for den samlede klimabelastning varierer meget mellem forskellige grupper af fødevarer. For de fødevarer som for eksempel kød, der har et stort klimaaftryk, kommer transport kun til at udgøre en lille andel af produktets samlede klimaaftryk. For eksempel er transport af svinekød kun beregnet til at udgøre 1% af den samlede klimaeffekt (Dalgaard et al. 2007). For de fødevarer, som for eksempel grøntsager, der har et lille klimaaftryk fra selve produktionen, kan transport omvendt komme til at udgøre en betydelig andel af produktets samlede klimaaftryk. Ser man for eksempel på friske gulerødder, der har en samlet klimabelastning på 0,73 kg CO₂ pr. kg, udgør transporten det største bidrag til klimaaftrykket. Og her er det især forbrugerens transport af varen fra supermarkedet til hjemmet, der bøner ud (Lighthart et al. 2005).

Hvad kan der gøres?

Hvis vi skal reducere klimaaftrykket fra fødevarerproduktionen væsentligt, kræver det indsats på mange felter. Der er brug for at redu-

² Der kan forekomme forskellige tal i forskellige opgørelser afhængigt af produktionsmetoder, for fiskenes vedkommende afhængigt af fangstmetoder og afstand til fiskepladserne

cere udledningerne fra landbrugsproduktionen. Her er det især væsentligt fortsat at øge udbyttet, men uden at der skal bruges mere kunstgødning, pesticider og energi. Desuden skal mulighederne for at øge jordens kulstoflager udnyttes, for eksempel ved at sikre et afgrødedække om vinteren. Der er også muligheder for at udnytte affalds- og restprodukter til energiformål, som vil mindske CO₂-belastningen. Noget at det vigtigste er dog, at fældningen af tropisk regnskov stoppes. Hvis det skal ske, må efterspørgslen falde på de afgrøder, der dyrkes på ryddet regnskov. De ryddede regnskavsarealer og tropiske savanne-områder udnyttes især til græsmarker til kødkvæg og til dyrkning af sojabønner. En stor del af det importerede brasilianske oksekød i danske supermarkeder er produceret på græsningsarealer, hvor der indtil for nylig var skov eller savanne. Til dansk landbrug importeres store mængder soja, der bruges som proteinfoder til kvæg, svin og fjerkræ. Det drejer sig derfor især om at reducere kødforbruget, eller alternativt at øge afgrødernes udbytter, så der ikke bliver så stor brug for at fælde mere skov for at skaffe foder nok til husdyrene. For Danmark er det beregnet, at klimabelastningen fra en danskers fødevarerforbrug vil kunne reduceres med ca. 1,9 ton CO₂ om året (Anonym 2009). Her kommer ca. 0,8 ton fra en optimering af landbrugsproduktionen, 0,8 ton fra ændrede kostvaner (mindre mejeri- og kødprodukter, flere grønsager og mere fisk), samt 0,3 ton fra reduceret fødevarespild i husholdningerne.

Det er altså muligt at reducere fødevarernes klimaaftryk betragteligt via en kombination af reduktion i klimagasudledningen fra primærproduktionen og ændret adfærd. Det afgørende er, hvad og hvordan vi spiser. Det er nødvendigt at reducere vores forbrug af kød og mejeriprodukter, ikke at spise mere, end hvad der er nødvendigt, begrænse forbruget af mad med begrænset næringsstofværdi og undgå spild af fødevarer.

En mere klimavenlig kost består derfor af følgende elementer:

- Ændret sammensætning af kosten: mindre kød og mejeriprodukter og mere fra den lavere ende af fødekæden
- Frilandsgrøntsager fra sæsonen (mindre opbevaring, opvarmning og transport – vælg sæsonens danske produkter hvis muligt, ellers sæsonens produkter fra udlandet)
- Undgå produkter, der er fløjet hertil, og produkter fra drivhuse

- Vælg produkter, der er mindre afhængig af køling (mere robuste fødevarer, hyppigere indkøb hos den lokale købmand)
- Reducer fødevarespildet (spis hvad der indkøbes, og hurtigt efter at det er købt)
- Klimavenlig tilberedning (lav mad til flere dage af gangen, brug ovnen mindre)

Spørgsmålet er, hvordan dette vil kunne opnås i praksis. Oplysningskampagner om sund kost og reduktioner i fødevarespild er en del af løsningen, men der bør også ses på nye incitamenter til at opnå reduktioner i landbrugsproduktionen. Nogle af de elementer, der kan overvejes, er: 1) Forbud mod særligt CO₂-udledende driftspraksis (for eksempel dyrkning af kulstofrige lavbundsjord), 2) Økonomisk tilskud til etablering og drift af CO₂-venlige teknologier (for eksempel biogas), 3) Økonomisk tilskud til CO₂-venlig drift baseret på et samlet bedriftsregnskab for drivhusgasudledninger, og 4) Beskatning af metan og lattergasudledningen fra de enkelte bedrifter, for eksempel baseret på husdyrproduktionens størrelse.

Det fremgår af ovenstående, at der med den nuværende teknologi er muligheder for at begrænse landbrugets udledninger af drivhusgasser. Der ligger derfor også et ansvar hos forbrugerne for at vælge den klimavenlige mad. En informationskampagne vil formentlig have begrænset effekt, da et højt forbrug af mejerivarer og kød er dybt forankret i vores kultur. Beskatning af de særligt klimafjendtlige fødevarer, som kød, mælk, ost og æg vil formentlig være meget mere effektivt. Provenuet fra en sådan beskatning kunne passende bruges til at reducere prisen på frugt og grønt. Det vil der også være betydelige sundhedsmæssige gevinster ved.

Litteratur

Anonym. 2009. *IDAs klimaplan 2050 – Hovedrapport*. Udgivet af Ingeniørforeningen, IDA.

Chrintz, T. 2009. Personlig meddelelse, NIRAS.

Dalgaard, R, N Halberg & J.E Hermansen. 2007. *Danish pork production. An environmental assessment*. DJF Animal Science 82.

EIPRO. 2006. *Analysis of the life cycle environmental impact related to the total final consumption of the EU 25*. European Commission Technical Report EUR 22284 EN.

Jørgensen, K. 2008. *Vil finanskrisen medvirke til at reducere føde- varespild?* Indlæg ved konferencen: Hvordan påvirker finanskrisen fødevarerpriserne og hvilken betydning får det for dansk fødevarer- industri. Fødevarerforum og Landbrugsrådet.

Ligthart, T.N, A Ansems & J Jetten. 2005. *Eco-efficiency and nutritional aspects of different product/packing systems; an integrated approach towards sustainability*. TNO report R2005/101.

Olesen, J.E. 2008. Virkemidler til reduktion af drivhusgasser i land- bruget. I: *Landbrug og klima. Analyse af landbrugets virkemidler til reduktion af drivhusgasser og de økonomiske konsekvenser*. Føde- vareministeriet: 31-59.

Olesen, J.E. 2009. Klimaet ændrer sig – men hvorfor? Gjerris, M., Gamborg, C., Olesen, J.E. & Wolf, J., red. *Jorden brænder: Klima- forandringer i videnskabsteoretisk og etisk perspektiv*. Frederiksberg: Forlaget Alfa: 13-30.

Sinha, R., A.J. Cross, B.I Graubard, M.F Leitzmann & A Schatzkin. 2009. Meat intake and mortality: a prospective study of over half a million people. *Archives of Internal Medicine* 169: 562–571.

Solomon, S, D Qin, M Manning, Z Chen, M Marquis, K.B Averyt, M Tignor & H.L Miller eds. 2007. *Climate Change 2007: The Physical Science Basis*. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press.

Steinfeld, H, P Gerber, T Wassenaar, V Castel, M Rosales & C de Haan. 2006. *Livestock's long shadow*. FAO, Rome.

World Resources Institute. 2008. *Food Security: Grain fed to livestock as a percent of total grain consumed*. 2003/04 data. <http://earthtrends.wri.org>

FØDEVARERNES KLIMABELASTNING - HVORDAN KAN EN KLIMAVENLIG KOST SE UD?

AF ANNIKA CARLSSON-KANYAMA, SENIORFORSKER VED
ENERGI- OCH MILJÖSÄKERHETS GRUPPEN, FOI, STOCKHOLM

Kan vi spise os til et klimavenligt samfund, og hvordan skulle kosten i givet fald se ud? Det er nogle af de spørgsmål, jeg forsøger at besvare i denne korte artikel, som bygger på forskning om madens klimapåvirkning, der er udført gennem flere årtier. Selvom vi i dag står overfor en enorm udfordring i forhold til at formindske udslippet af drivhusgasser, for at klodens temperaturstigninger ikke skal blive uigenkaldelige, har mennesker allerede for flere årtier siden tænkt over, hvordan kosten påvirker planeten. Den viden er det værd at tage hensyn til.

Lad mig allerførst minde om, at maden kan stå for 20% - 30% af det totale udslip af drivhusgasser, vi forårsager med vores forbrug. Her er taget hensyn til alle udslip i hele produktionskæden, fra kunstgødning og bekæmpelsesmidler fremstilles, til maden er tilgængelig i butik eller restaurant. Derimellem bearbejder traktorer jorden og høster afgrøderne, produkterne renses, lagres og transporteres, husdyr opføres og slagtes, transport af produkter sker i alle led, fødevarerindustrien forædler råvarerne, og butikkerne lagrer og udstiller varerne. Disse produktionskæder er ofte komplekse, og det er nødvendigt med viden om et stort antal processer forskellige steder i verden, for at analyserne af produktionskæderne kan udarbejdes, og så er de stadig behæftet med en række usikkerheder.

På trods af disse begrænsninger viser resultater fra en række studier, at forskellen på klimabelastningen mellem forskellige fødevarer er anseelig, og at der går en tydelig skillelinje mellem vegetariske og animalske alternativer. Der er dog en signifikant forskel på udslippet af drivhusgasser fra forskellige typer animalske produkter, for eksempel mellem æg og oksekød. Men man kan sammenfatte resultaterne af de

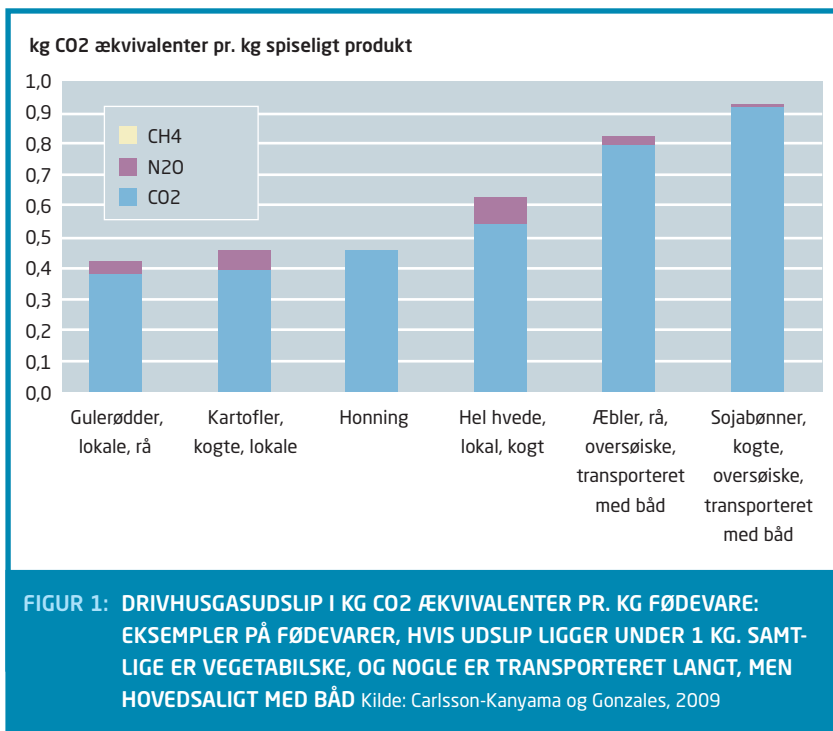
gennemførte studier ved at fastslå, at den mest klimavenlige kost indeholder færre animalske og flere vegetabiliske produkter. Den effekt, man kan opnå gennem at omlægge kosten efter disse retningslinjer, overgår det, man kan opnå gennem for eksempel at spise flere økologiske produkter eller at købe lokalt producerede fødevarer – alternativer, som ofte promoveres af ”grønne” kagebøger, men som stort set ikke understøttes af forskningen, i hvert fald ikke i forhold til at nedbringe klimabelastningen.

Lad os gå tilbage til 1970’erne, hvor vi finder de første beviser for, at den vegetariske kost kræver mindre energi at producere end den animalske. Her fremviste David og Marcia Pimentel (1979) beregninger af, hvor megen fossil energi der går til at producere tre forskellige diæter: en vegetarisk, en lakto-vegetarisk og en ikke-vegetarisk, som alle indeholdt den mængde energi, en person forbruger på en dag. Resultaterne viste, at den vegetariske diæt krævede 10.000 kcal fossil energi til produktion af ingredienserne, mens den lakto-vegetariske krævede 19.000 kcal og den ikke-vegetariske 34.000 kcal. Den fossile energianvendelse til produktion af kosten faldt altså med 70%, når man gik fra ikke-vegetarisk til vegetarisk kost! Desværre ser det ud som om, denne viden er blevet glemt efter energikrisens afslutning, for siden da er kødkonsumptionen ekspanderet i hele verden, og lidt eller intet er blevet fremført om kostens betydning for vores anvendelse af energi. Men siden klimakrisen er blevet et faktum, er kosten igen kommet i fokus, og klimavenlig mad diskuteres igen af såvel forskere som praktikere.

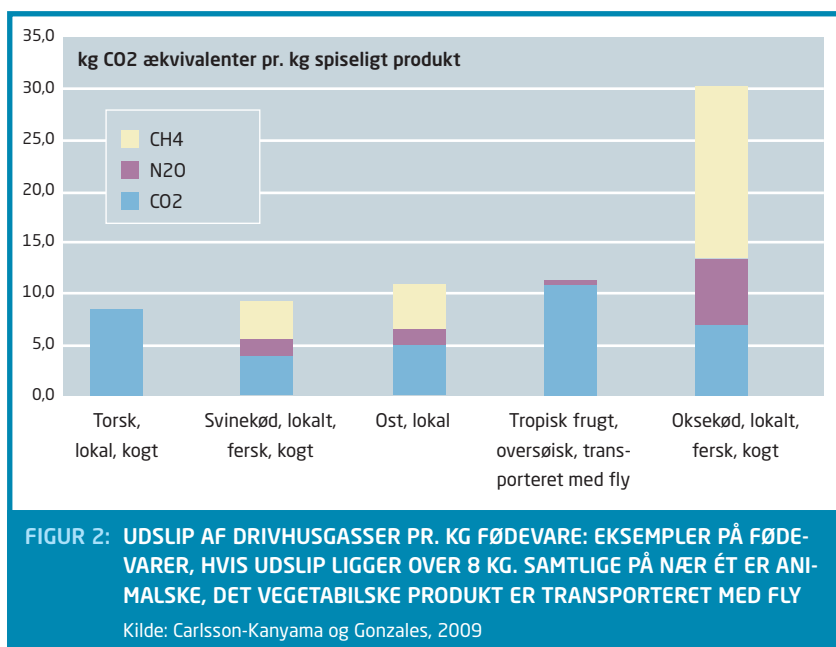
Udslip af drivhusgasser fra forskellige fødevarer - et studie fra 2009

Det næste forskningsresultat, jeg vil omtale, kommer fra 2009 (Carlsson-Kanyama og Gonzales 2009), og nu ligger fokus fuldstændigt på udslip af drivhusgasser til produktionscyklus fra 22 forskellige fødevarer. De er udvalgt, fordi de afspejler den store forskel, der viser sig, når man udregner udslippene i kg drivhusgas pr. kg konsumtionsklar fødevarer af de forskellige typer. I denne forskningsartikel så man på tre forskellige fødevarer typer: de som giver lave udslip, det vil sige forårsager mindre end 1 kg udslip pr. kg fødevarer, de som giver høje udslip, det vil sige mere end 8 kg udslip pr. kg fødevarer, og de som ligger derimellem. Disse tre grupper har forskellige karakteristika, som jeg skal beskrive nedenfor.

I gruppen af fødevarer med så lave udslip, at de er klimavenlige, finder vi udelukkende vegetabiliske produkter. En del af dem er transporteret langt, men i så fald med båd og ikke med fly. Her findes afgrøder, som dyrkes på friland i Skandinavien, såsom gulerødder, kartofler, hel hvede og æbler. Men her finder vi også, som det fremgår af figur 1, produkter som bønner, der er transporteret fra for eksempel det amerikanske kontinent. Dette udelukker naturligvis ikke, at bønner, som er transportere endnu kortere, vil være endnu mere klimavenlige. Men resultatet peger alligevel på, at i en situation, vor udbuddet af vegetabiliske produkter, som produceres i nærområdet, er begrænsede, for eksempel af at dyrkningssæsonen er kort, så kan man godt "flotte sig" med vegetabiliske produkter, som kommer langvejs fra, for at komplementere det regionale udbud. Honning er et klimavenligt produkt, eftersom bien ikke benytter fossile brændstoffer for at indsamle sin nektar. I figur 1 kan man også se, at udslippet fra de vegetabiliske produkter hovedsagligt består af kuldioxid (CO₂) med en del udslip af lattergas (N₂O), en anden drivhusgas som har sammenhæng med produktion og anvendelse af kvælstofbaseret gødning. Alle udslip er omregnet til kuldioxid-ækvivalenter.

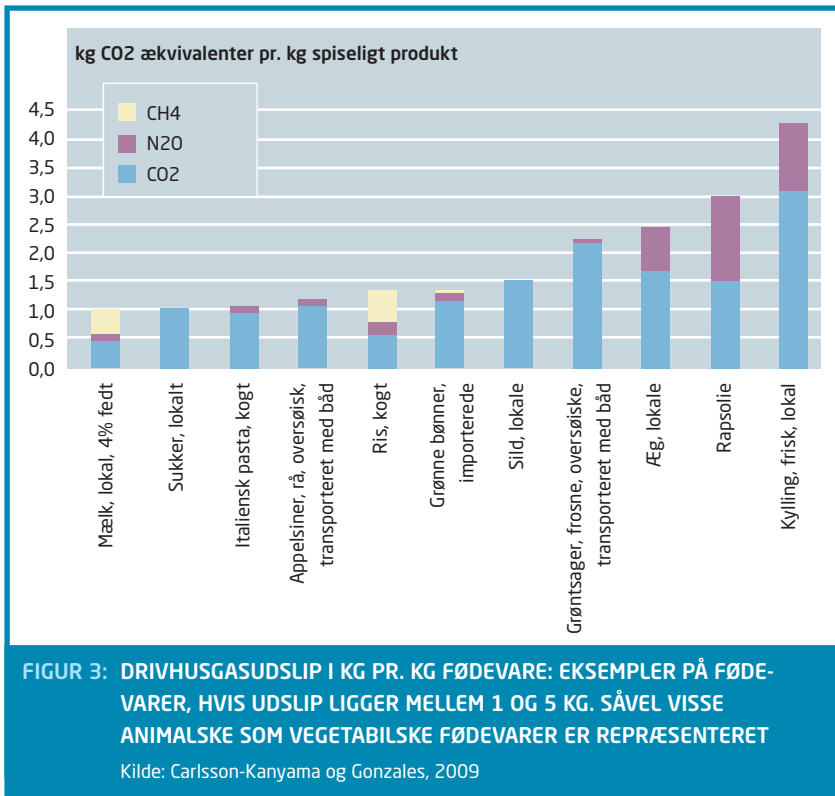
Indenfor gruppen af fødevarer med høje udslip af drivhusgasser (se figur 2) findes hovedsagligt forskellige animalske produkter, hvor den værste klimabelaster er oksekød med hele 30 kg CO₂ ækvivalenter pr. kg kød.³ En stor del af belastningen kommer fra metan, som er en drivhusgas, køerne udånder, og som frigøres fra lagret gødning. Resten kommer fra lattergas (for eksempel når man anvender kvælstofbaseret gødning til de afgrøder, der anvendes til dyrefoder) og fra kuldioxid, som kommer fra brug af fossile brændstoffer i fødevarekæden. Metanudslip får man også fra grise, men de er ikke så høje. Man må desuden regne med samme type udslip, når man analyserer ost, som jo fremstilles af mælk, der produceres af metanfremstillende køer. Yderligere to fødevarer er på listen over de mest klimabelastende: dels torsk, fordi der bruges store mængder fossilt brændstof til fiskekutterne,⁴ dels tropisk frugt, som kommer til Skandinavien med fly, og hvor kuldioxidudslippet fra flyrejsen står for en dominerende del af alle udslip fra dette produkt. Konklusionen, når det gælder klimabelastende fødevarer, er, at de ofte er animalske, eller vegetabiliske produkter, der transporteres fra andre kontinenter med fly.

3 Der kan forekomme forskellige tal i forskellige opgørelser afhængigt af produktionsmetoder, for fiskenes vedkommende afhængigt af fangstmetoder og afstand til fiskepladserne

4 Se også note 2

Der findes også en gruppe fødevarer, hvis klimabelastning ligger på middel (1-5 kg udslip pr. kg fødevarer), og som man kan spise i små mængder, selv hvis man vil spise klimavenligt (figur 3). Hertil hører blandt andet ris, som giver metanudslip fra oversvømmede rismarker, men som med fordel kan erstattes af hel hvede, se også figur 1. Til de fødevarer, som har udslip på 2 kg eller lavere pr. kg produkt, hører også produkter som mælk, sukker, pasta, appelsiner eller andre frugter, som er transporteret med båd. Og sild hvor selve fiskeriet kræver langt mindre fossilt brændsel end for eksempel torskefiskeri (se figur 2). Blandt de moderat klimabelastende produkter findes også æg og kylling, fordi høns ikke udånder metan, og fordi de er effektive foderudnyttende.

Potentielle gevinster ved en klimavenlig kost

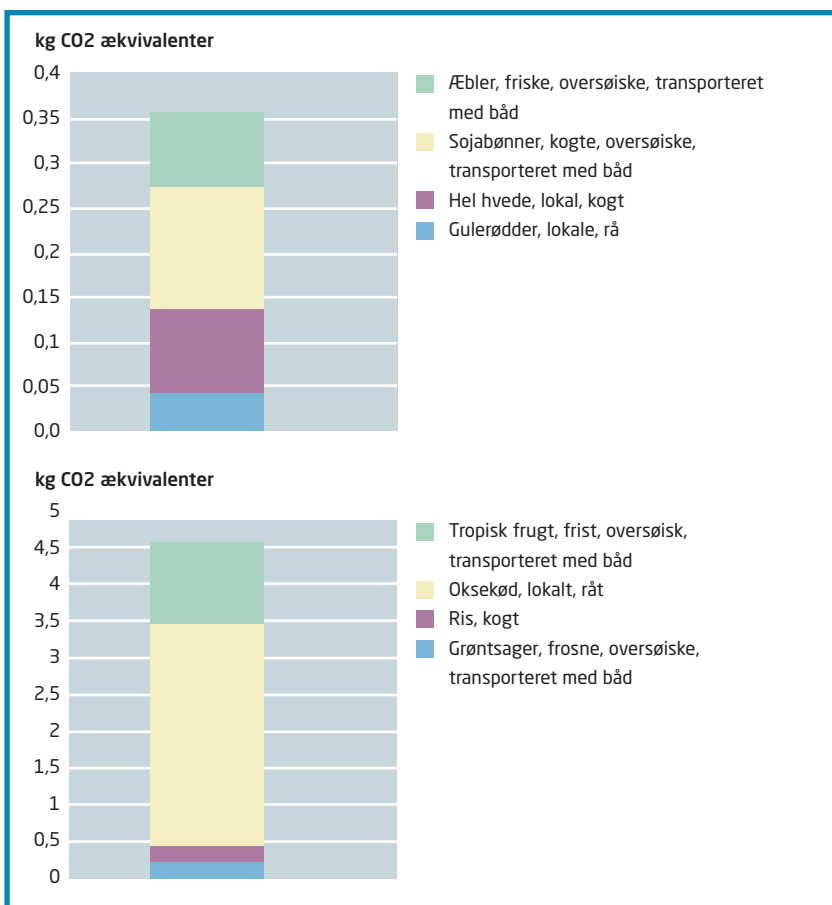
Givet at udslippet fra forskellige typer af fødevarer kan beregnes, som det er gjort her, er det også muligt at konstruere forskellige måltider

med samme næringsindhold og udregne deres respektive udslip. Som nævnt ovenfor, er det noget, man allerede har gjort i 1970'erne, selv om man dengang havde fokus på, hvor mange fossile brændstoffer fødevarerne krævede i lyset af den energikrise, som dengang rystede samfundet. I dag er klimaspørgsmålet i fokus, og også i forhold til det problem kan man vise, at en omlægning af kosten kan få stor betydning. Figur 4 viser eksempler på det i form af to måltider, som giver helt forskellige udslipsmængder – der er en faktor 13 til forskel. Det vil sige, at det mest klimabelastende måltid giver 13 gange højere udslip end det klimavenlige måltid. Forskellen er enorm sammenlignet med andre tiltag, man kan gennemføre som forbruger for at leve mere klimavenligt. Der er heller ingen tvivl om, at omlægningen til mindre konsumtion af animalsk fedt ville have positive helbredseffekter.

Konklusioner

Ved at spise mere klimavenligt kan vi ikke bare bidrage til at formindske udslippet af drivhusgasser, vi kan også forbedre vores helbred og desuden frigøre mere landbrugsjord til produktion af biomasse og andre fornyelige brændstoffer. Ligesom andre omstillinger i samfundet ville en omfattende kostomlægning uden tvivl ramme visse sektorer negativt, for eksempel dem som opfodrer svin og kvæg samt producenter af foder. Men sådanne konsekvenser er håndteret af samfundet tidligere, når man har fundet nytten af en forandring større end det besvær, den har afstedkommet. Vi har blandt andet indført en række tiltag for at mindske rygning, selvom det naturligvis har ramt tobaksdyrkerne i form af mindre efterspørgsel!

At argumentere for, og styre mod, en mere vegetarisk kost er dog stadig stort set et ubeskrevet kapitel når det gælder klimapolicy, og det er definitivt ikke noget, som FN's klimapanel hidtil har taget op i sine forskningsgennemgange af, hvordan udslippene kan begrænses. Politikerne har heller ikke udformet styringsmidler til at indføre klimavenlige kostvaner trods det store potentiale, som ligger her. Fremtiden vil vise, om samfundet nu er modent til at vende opmærksomheden mod den klimavenlige kost som et supplement til energivenlige biler, mere kollektiv transport, energivenlige elpærer og anvendelse af varmepumper. Alle sammen velkendte tiltag, som bidrager til at mindske udslippet af drivhusgasser, men med et betydeligt lavere potentiale end en kostomlægning, som desuden kan gennemføres

FIGUR 4: TO MÅLTIDER MED SAMME INDHOLD AF ENERGI OG PROTEIN, MEN MED HELT FORSKELLIGE NIVEAUER FOR UDSLIP AF DRIVHUSGASSER. MÅLTIDET MED KLIMAVENLIGE VEGETABILSKERE INGREDIENSER GIVER 0,35 KG UDSLIP AF DRIVHUSGASSER OMREGNET TIL KULDIOXID-ÆKVIVALENTER, MENS MÅLTIDET SOM BESTÅR AF OKSEKØD, TROPISK FRUGT, SOM ER FLØJET HERTIL, SAMT RIS OG FROSNE GRØNTSAGER GIVER 4,5 KG UDSLIP Kilde: Carlsson-Kanyama og Gonzales, 2009

uden ekstra omkostninger og, i hvert fald i teorien, fra den ene dag til den anden.

Litteratur

Pimentel D. and Pimentel M. 1996. *Food, energy and society, revised version*. University press of Colorado. First published in 1979.

Carlsson-Kanyama A. and Gonzales A. 2009. Potential contributions of food consumption patterns to climate change. *American Journal of Clinical Nutrition* 89: 1704S-1709S.

KLIMAFORANDRINGERNES BETYDNING FOR FØDEVAREFORSYNINGEN OG SOCIAL RETFÆRDIGHED

AF HENRIK STUBKJÆR,
GENERALSEKRETÆR I FOLKEKIRKENS NØDHJÆLP

I nærværende antologi er temaet: "fødevarer, klima og etik". Temaet er imidlertid tæt forbundet med andre temaer indenfor den globale fattigdomsbekæmpelse. Når vi derfor ser på klimaforandringerne negative konsekvenser for verdens fattigste i udviklingslandene, kan de ikke behandles isoleret. Klimaforandringerne indgår i en kompleks virkelighed, hvor flere aktuelle globale kriser spiller sammen - til det, man kunne kalde **en global udviklingskrise**.

Den globale udviklingskrise understreger også på en grotesk måde skævheden i den globale verdensorden:

- Vi i den rige verden er dem, der har ansvaret for den menneskeskabte globale opvarmning, men det er verdens fattigste, som betaler prisen.
- Hvor vi i den rige del af verden har det privilegium, at vi har redskaber og kan angribe de enkelte kriser en efter en, så er det et privilegium, som ikke findes for verdens fattigste. Kriserne rammer nærmest koordineret lige ned i landsbyerne i Afrika og andre udsatte steder.

I Folkekirkens Nødhjælps arbejde mødes vi dagligt af konsekvenserne af klimaforandringerne:

Etiopien

I Etiopien er der konstant mangel på mad. FN vurderer, at der permanent er omkring 6 – 7 millioner mennesker, som har brug for fødevarerhjelpe.

I de senere år har man oplevet en meget ustabil regn, hvilket har betydet yderligere fattigdom og mangel på fødevarer. I den sydlige del af

Etiopien har befolkningen i generationer levet som nomader. Men den ustabile regn har betydet, at græsningsarealerne nu er ødelagte. Jorden er eroderet, og tjørn har invaderet de tidligere græsmarker. Tjørn er det eneste, som kan overleve i dette klima.

I en sådan nomadekultur er det kvæget, som har været omdrejningspunktet for hele kulturen. Når brøndene tørrer ud og græsningsarealerne bliver ødelagte, er det derfor hele kulturen, som bliver truet på sin eksistens. Nomaderne tvinges til at føre deres kvæg længere væk til andre stammers græsninger. Dermed opstår interne konflikter og krige. Kvæget dør af sult eller bliver smittet af epidemier, som let rammer de svækkede dyr. Når en mand mister sit kvæg, mister han samtidig sin status i samfundet. Unge mænd kan ikke blive gift, hvis de ikke har kvæg. I disse områder ser vi allerede nu, at befolkningen begynder at emigrere til de store byer.

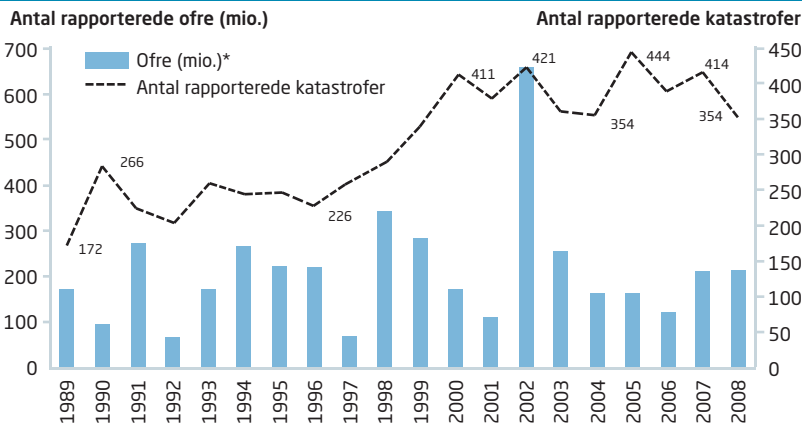
Ganges-deltaet i Nordindien og Bangladesh

I andre områder udmønter klimaforandringerne sig i voldsomme regnskyl og oversvømmelser. Og antallet af disse katastrofer vil stige i fremtiden.

Ganges-deltaet i det nordlige Indien oplever hyppigere og voldsomere oversvømmelser. Siden før-industrialiseringen er den globale

FIGUR 1: UDVIKLINGEN INDEN FOR KATASTROFEHÆNDELSER OG ANTAL AF OFRE

Kilde: Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED); EM-DAT, the International Disaster Database. www.emdat.be

* Ofre: summen af dræbte og totale antal berørte

gennemsnitstemperatur steget med ca. 0,75 grader, hvilket har betydet en vandstandsstigning på 15 – 20 cm, stigende med 0,2 cm pr. år. En sådan vandstandsstigning får konkrete følger for de mange familier, som lever i deltaet. Nogle må flytte flere gange om året, fordi deres hus bliver oversvømmet – og her er ingen forsikringsselskaber, der udbetaler kompensation. Det er ikke alene klimaforandringerne, som forårsager disse oversvømmelser. Der har til alle tider været oversvømmelser i deltaet, men ændringen er hyppigheden og voldsomheden.

I nabolandet Bangladesh oplever man det samme. For to år siden stod 70% af Bangladesh under vand. At modstå disse oversvømmelser kræver enorme investeringer i kystsikring og i katastrofeforebyggende initiativer. Man bygger i fællesskab brønde og fælleshuse på naturlige forhøjninger i landskabet, eller man opbygger selv dæmninger og platforme, hvor man kan placere huse og brøndboringer, så en oversvømmelse ikke trænger ned i boringer og forurener drikkevandet med epidemier til følge. I områder med stadig hyppigere oversvømmelser, orkaner og cykloner vil det blive rigtigt dyrt at sikre en ordentlig adaptation i forhold til klimaforandringernes negative følger.

Malawi

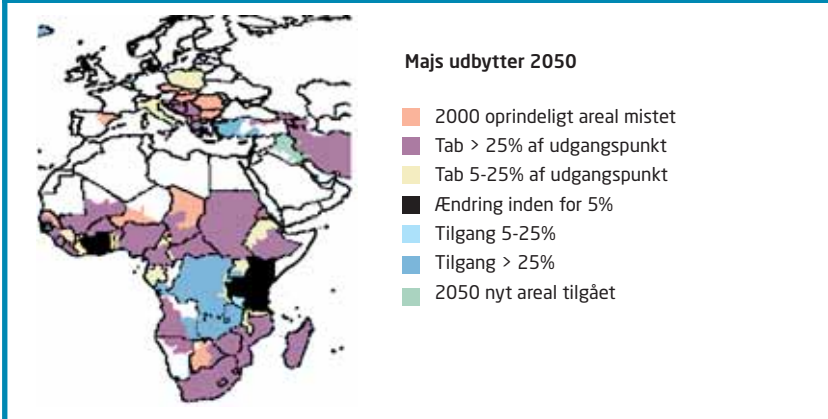
Også et land som Malawi rammes, og her vil man se store geografiske forskelle selv indenfor det relativt lille land, der ikke er mange gange større end Danmark. I nogle dele af Malawi kæmper man allerede nu med tørke og ustabil regn, som har ødelagt høsten i flere år (det skal dog siges, at Malawi i 2009 fik en relativ god høst, bl.a. pga. præsidentens landbrugsreform, som sikrer gødning til alle.) Men i Malawis sydlige del oplever man gigantiske oversvømmelser.

For et par år siden besøgte jeg den sydlige provins. 40.000 mennesker var blevet hjemløse, efter at deres lerklinede huse var sunket sammen, og afgrøderne på markerne var ødelagt pga. kraftige oversvømmelser. Da vi kørte ned ad grusvejen, som er den sydlige hovedvej, måtte vi to steder gøre holdt, fordi floder af vand kom væltende ud over vejen, og vi var nødt til at sikre os, at der ikke var revet så meget af vejen væk, at vores firhjulstrækker ikke kunne passere floderne. Det lykkedes at komme igennem, men da vi den næste dag igen skulle nordpå, var den selvsamme vej fuldstændig tør. Floderne, som dagen i forvejen nær havde spærret os vejen, var ren overfladevand, som skyllede ned fra bjergene.

Kunne man blot lave dæmninger og opdæmme dette overfladevand, så det kunne opsamles og pumpes ud på markerne i de perioder, hvor regnen svigtede, kunne man formindske sårbarheden og redde store mængder af en kommende høst.

FIGUR 2: MULIGT HØSTUDBYTTE I 2050 - IFØLGE BL.A. FN'S KLIMAPANEL (IPCC)

Kilde: IPCC (2007); Gerald Nelson (2009); IFPRI: Results from IMPACT model (2009); M.L. Parry et al. Global Environmental Change 14 (2004) p. 53-67

Klimaforandringerne ændrer høstudbytterne i fremtiden

Klimaforandringerne vil virke meget forskelligt ind på de enkelte lande i Afrika. Ifølge FN's klimapanel vil en del af de afrikanske lande opleve en reduktion i høstudbyttet på 50% i 2050. Men - som det fremgår af kortet - vil der også være enkelte lande som for eksempel DR Congo, der vil opleve en forøgelse i høstudbyttet.

De massive reduktioner i høstudbyttet vil forventelig i år 2020 tvinge mellem 75 og 250 millioner mennesker til at flygte væk fra deres hjem-egne, fordi det simpelthen bliver umuligt at opretholde livet der.

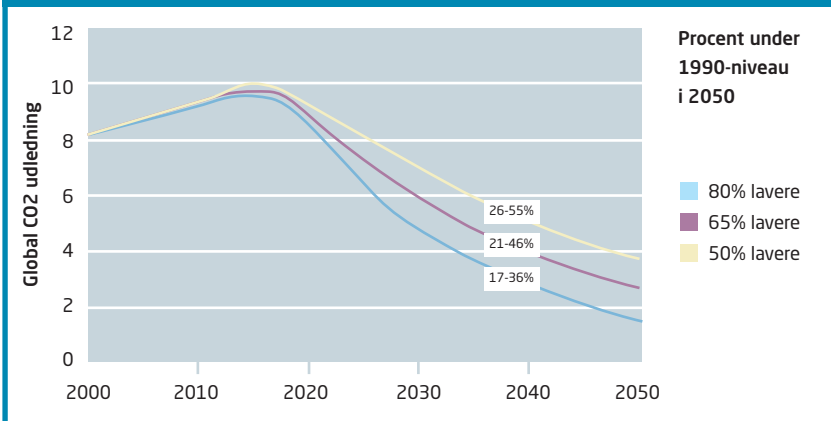
Det er hastigheden i klimaforandringerne som foruroliger

Der er bred konsensus om, at klimaforandringerne er menneskeskabte. Samtidig er der bred enighed i det internationale samfund om, at vi skal undgå, at klimaforandringerne kommer til at betyde temperaturstigninger over 2 grader.

Skal det lykkes, kræver det massive indsatser. I 2050 skal udledningen

FIGUR 3: RISIKO FOR AT OVERSKRIDE TEMPERATURSTIGNING PÅ 2° C

Kilde: Greenhouse Development Rights, <http://www.ecoequity.org/GDRs/>

således ned med hele 80% for at sikre, at risikoen holdes nede på blot 17-36%.

Passerer man 2 graders temperaturstigning, vil der med største sandsynlighed sættes irreversible processer i gang, som vil betyde hidtil usete konsekvenser. Ved 2 graders temperaturstigning vil de enorme mængder af metangas, der er lagret i tundraen ved polerne i de permafrosne lag blive frigivet. Samtidig vil isen ved polerne smelte, hvilket vil øge opvarmningen, da isen i dag reflekterer solens stråler og på den måde køler atmosfæren. Med ismassernes afsmeltning vil verdenshavene stige med op til 6 meter. Antallet af orkaner og cykloner vil stige endnu kraftigere, end det har været tilfældet over de sidste 30 år, hvor antallet af orkaner af "Katrina-størrelsen" er blevet fordoblet.

Det skræmmende er, at afsmeltningen af isen sker i et langt hastigere tempo end hidtil antaget. For 3 år siden forudså forskere, at man inden for de næste 20 år ville kunne sejle nord om Grønland. Dette skete allerede i sommer, hvor et russisk handelsskib krydsede dette farvand.

Hastigheden af ændringerne må tvinge os ud i akut handling. Vi ved, at det tager tid at vende kurven for udledning af drivhusgasser. Og vi ved, at prisen for at modvirke en samlet temperaturstigning på mere end 2 grader bliver dyrere og dyrere, for hvert år vi tøver med for alvor at komme i gang.

Klimaforandringernes kompleksitet og aktualitet

Konsekvenserne, der følger i kølvandet på klimaforandringerne, er vidtrækkende. De understreger den knaphed på ressourcer – på mad, vand, land og brændstof, der i forvejen præger situationen i ulandene. De fører i stadig stigende grad til konflikter mellem interne grupper og mellem lande og regioner. De fører til stadig større geografisk polarisering.

Det aktuelle billede er faktisk, at for udviklingslandene er de store globale kriser uløseligt vævet sammen med en række andre kriser. De forstærker hinanden og rammer nærmest koordineret lige ned i landsbyerne i Afrika. Hvor vi i den rige del af verden har det privilegium at kunne angribe de enkelte kriser en efter en - med skærper i toldreguleringer, bankpakke I og II, vækstpakker etc., så er det et privilegium, de fattigste lande desværre ikke råder over.

Tværtimod så er den globale udviklingskrise, med klimakrisen som en markant og stadig mere betydningsfuld komponent, med til i uhyggelig grad at udstille en grotesk skævhed i verden:

Hvor det største problem for os i den rige del af verden er, at vi dør af fedmerelaterede sygdomme, så skal vi blot rejse nogle få tusinde kilometer væk, før vi befinder os i lande, hvor millioner af mennesker dør af sult og under- og fejlernæring.

Det er en grotesk udstilling af skævheden i verden i dag. En skævhed, som må afføde en række etiske spørgsmål, som også må behandles, når emnet er klimaforandringernes betydning for fødevarerforsyningen og social retfærdighed.

Vores forsøg på at løse klimaproblemerne kan meget hurtigt skabe nye problemer for verdens fattigste lande. Kampen mod klimaforandringernes negative konsekvenser vil med stor sikkerhed tage penge væk fra den generelle kamp mod fattigdom.

Vi bygger diger eller vindmøller i stedet for at bygge skoler eller bringe nødvendige kosttilskud til underernærede børn. Øget forbrug af biobrændsel tvinger fødevarerpriserne op og rammer de fattigste forbrugere overalt.

Når vi accelererer brugen af sprøjtemidler for at øge udbyttet i uledene eller anvender genmodificerede afgrøder for at tilpasse dyrknin- gen til et ændret klima med mere tørke og højere temperaturer, kan det betyde problemer for miljø og mennesker på lang sigt.

Men også mere principielle og fundamentale etiske dilemmaer rejser sig omkring ansvarlighed og rettigheder. Har alle verdens indbyggere samme ret til atmosfæren – samme økologiske råderum? Hvordan bygges begreber som lighed og retfærdighed ind i en klimaaf- tale? Hvilke rettigheder vil vi give de flygtninge, som tvinges til at forlade deres jord og hjem, fordi klimaforandringer - der er forårsaget af vi rige landes udledning af drivhusgasser - har gjort det umuligt at leve der længere?

Vores indsats mod de negative konsekvenser af de menneskeskabte klimaforandringer må derfor ses ind i en kompleks global virkelighed. Den må være ambitiøs, og den skal ske nu, hvis vi skal undgå hidtil usete skadevirkninger. Samtidig kommer vi efter min mening ikke udenom at se indsatsen gennem et rettighedsperspektiv.

Den globale udviklingskrise

Som allerede nævnt kan konsekvenserne af klimaforandringerne ikke ses isoleret, når det gælder verdens fattigste i udviklingslandene. De spiller sammen med en række andre globale kriser, som jeg tilsam- men har kaldt en global udviklingskrise.

Den globale udviklingskrise er ikke en hypotese eller et intellektuelt begreb, det er den skinbarlige virkelighed for milliarder af mennesker kloden over. Vi taler meget om den hos os i den rige del af verden; men det er, som om vi ikke helt har forstået alvoren for verdens mest sårbare mennesker. Det er, som om fornemmelsen af uopsættelighed ikke er til stede. Derfor har vi brug for et decideret paradigmeskift. Indfinder det sig ikke, vil vi i løbet af de næste årtier opleve hidtil usete katastrofer med dødsfald pga. mangel på mad, flere krige og konflikter. Vi vil opleve gigantiske flygtningestrømme, som først vil søge mod de store byer - og derefter mod lande, hvor der stadig er mad at få.

Elementerne fra de forskellige kriser påvirker konsekvenserne af klimaforandringerne, og klimaforandringerne virker igen tilbage på de øvrige kriser:

Energikrisen påvirker os alle. Lagrene af fossile brændstoffer svinder kraftigt. Stadig er der over 1,5 milliard mennesker, som ikke har adgang til elektricitet, og eksperter forudser, at det globale energiforbrug vil vokse med 50% i år 2030 - med dertil knyttet stigning i udledningen af drivhusgasser. Priserne på olie og benzin stiger, hvilket rammer de fattigste hårdest. Et af den rige verdens svar er kravet om at mindske udslippet af drivhusgasser og at øge andelen af biobrændsel til både transportsektoren og til opvarmning. Men heller ikke dette er uproblematisk i forhold til fødevarer sikkerheden for verdens fattigste.

Handelskrisen markerer sig først og fremmest i de helt fastkørte forhandlinger i Verdenshandelsorganisationen (WTO). Siden 2001 har man forhandlet om en global frihandelsaftale, men praktisk talt uden resultater. Tværtimod ser man en opblomstring af nyprotektionismen. USA er i stigende omfang slået ind på en kurs mod flere individuelle handelsaftaler. I januar 2009 reintroducerede EU kommissionen for eksempel eksportstøtte på ost, smør og mælkepulver for at bistå de kriseramte mejerier og mælkeproducenter. I udviklingslandene er 2/3 af befolkningen beskæftiget i landbruget, og disse lande rammes derfor ekstra hårdt af handelshindringerne på landbrugsområdet.

Fattigdomskrisen er - på trods af de klare løfter ved indgåelsen af FN's 2015 mål i år 2000 om at halvere fattigdommen inden år 2015 - stadig

voksende. I dag lever 1,6 mia. mennesker under den officielle grænse for ekstrem fattigdom, som er defineret ved, at personen har rådighed over mindre end 1,25 dollar om dagen. 2,6 mia. mennesker lever for mindre end 2 dollar om dagen. Og FN har beregnet, at 46 mio. flere mennesker blev tvunget ud i ekstrem fattigdom i 2008 alene pga. de negative konsekvenser af finanskrisen. Dette tal vil naturligvis stige i 2009, hvor finanskrisen er blevet uddybet. Fattigdomskrisen er et klart barometer på sårbarheden i en befolkning. Og sårbarheden illustreres på uhyggelig måde af tal, som viser, at 55% af de ikke-arbejdsløse i Afrika har en indtjening så lav, at de ikke engang formår at løfte deres familie op over fattigdomsgrænsen.

Fattigdomskrisen påvirkes også af den forudsete kraftige befolknings-tilvækst. Vi er i dag 6 mia. mennesker; men forskere forventer, at dette tal vil stige til op mod 9 mia. i 2050. Dette stiller os overfor enorme udfordringer. Det er vigtigt at slå fast, at den høje fødselsrate i udviklingslandene er en konsekvens af fattigdom og ikke omvendt! Alle erfaringer viser, at løftes folk ud af fattigdom, falder fødselsraten.

FIGUR 5: UNGES (15-24 ÅR) ARBEJDSLØSHED (ANGIVET I %) I UDVALGTE AFRIKANSKE LANDE - BEGGE KØN - 1990-2004

	År	%
Afrika, syd for Sahara		
Botswana	2001	39,7
Etiopien	2004	35,0
Ghana	2000	15,9
Lesotho	1997	47,4
Mauritius	2004	24,9
Namibia	2001	44,8
Sydafrika	2003	60,1
St. Helena	1998	23,8
Swaziland	1997	55,2
Zambia	1990	20,9
Nordafrika		
Algeriet	2004	43,3
Egypten	2002	27,1
Marokko	2003	17,0

Kilde: ILO: Global employment trends for youth (2006)

Arbejdsløshedskrisen er enorm. Særligt blandt unge rammer arbejdsløsheden. I Afrika er over halvdelen af befolkningen børn og helt unge.

Det udgør et kæmpe problem, at arbejdsløsheden i denne gruppe i flere afrikanske lande ligger på et højt niveau. Derfor var det ikke uden grund, at den danske regerings Afrika-kommission valgte at undersøge området "unge og beskæftigelse", da den blev nedsat i 2007. Kommissionen peger på nødvendigheden af at skabe bæredygtig økonomisk vækst i Afrika for at skabe jobs til de mange arbejdsløse og for at skabe et fundament for udvikling.

Udfordringen øges af udsigten til en voldsom udvikling i befolknings-tilvæksten. I Afrika vil der over de nærmeste år være brug for at skabe 15 mio. nye jobs. En vækststrategi er nødvendig, men er samtidig en udfordring - set i relation til klimaet.

Fødevarekrisen er helt centralt forbundet med klimakrisen. For få år siden oplevede vi også her hos os i den rige verden en flig af fødevarer-krisen. Vi oplevede, hvordan priserne på almindelige dagligvarer steg kraftigt. Brød og mel og lignende produkter steg op til den dobbelte pris. I Danmark bruger vi mellem 6 og 10% af vores indtægt på mad, så med en fordobling af priserne kommer vi op på mellem 12 og 20%. Det kan mærkes! Men markedet i Danmark er stærkt, konkurrencen fungerer i et vist omfang (Danmark er stadig det land i Europa, hvor vi forbrugere betaler langt mest for varerne), og prisernes himmelflugt er i høj grad blevet slået tilbage til et mere normalt leje. For nylig fik det en dansk journalist til at konkludere, at: "Priserne i Netto er nu nede på normalt niveau igen, så hermed kan det konkluderes, at fødevarer-krisen er afblæst". Og ja, det er den måske også i Danmark, men blandt verdens fattigste har fødevarer-krisen stadig dramatiske følger.

I udviklingslandene bruger man i gennemsnit mellem 60 og 80% af ens indkomst på mad, og med stigninger på op imod en fordobling siger det sig selv, at man ikke længere vil være i stand til at købe det mad, man har brug for. Alene i 2008 blev endnu 100 mio. mennesker drevet ud i sult. Hermed er antallet af mennesker, der sulter, kommet op på 1 mia. Og taler vi blot om mennesker, som lider af fejlernæring, så er man oppe på 2 mia. Med en verdensbefolkning på ca. 6 mia. svarer det til, at 1/6 af verdens befolkning sulter. I Afrika er det hvert tredje menneske, som sulter. Og det sættes i et grotesk perspektiv af den nye undersøgelse, som blev offentliggjort i oktober 2009 af Danmarks Fødevarer-institut, som forudser, at en 1/6 af Danmarks befolkning om

10 år vil lide af fedme (National Food Institute, DTU 2009). Manglen på mad vil blive påvirket negativt af klimaforandringerne. Men det er værd at understrege, at i dag produceres der mad nok til alle. Problemet er et fordelingsproblem og et prioriteringsproblem - i forhold til, hvordan vi vil spise.

Finanskrisen, som begyndte som en krise på det amerikanske ejendomsmarked, har nu for alvor bredt sig som en global krise. Og de, som i høj grad vil komme til at betale prisen, er verdens i forvejen fattigste. Lande som Irland, Italien og Tyskland har allerede sat deres udviklingsbistand ned. Udviklingslandene har fået langt sværere ved at få lån, og vi har allerede set, hvordan investeringerne i udviklingslandene er faldet. I de seneste år har man set glædelige tegn på, at det afrikanske kontinent er ved at løfte sig økonomisk. Man har set en gennemsnitlig vækst på over 5% i Afrika gennem de seneste 5 år, mens væksten i Europa har ligget på under 4%. Men finanskrisen har allerede vist sin negative indflydelse på væksten. I 2008 var væksten på 6 1/4% i Afrika, mens den forventes at falde til 3 1/4 i 2009. Hvis ikke der gøres noget nu, risikerer man at sætte de seneste års fremskridt over styr. Hertil kommer, at vi allerede ser, at de såkaldte "remitter" – de penge som immigranter fra udviklingslandene sender tilbage til hjemlandet - allerede er faldet drastisk. I 2008 udgjorde remitter mere end 305 mia dollars. I lande som Honduras og Lesotho udgør remitter mere end 25% af landenes BNP.

Verdenshandlen er også faldet dramatisk. Faktisk har vi set det største fald i 80 år. Igen rammer det hårdt i udviklingslandene, da den varekategori, som rammes først og hårdest, er råvarerne, som er udviklingslandenes største eksportvare. Også finanskrisen forstærker de negative konsekvenser af klimakrisen. Det bliver vanskeligere for udviklingslandene at dæmme op for tørke og oversvømmelser, og fødevareforsyningen bliver mere usikker.

Den nuværende globale udviklingskrise har altså på en ny måde anskueliggjort, at verden hænger uløseligt sammen. De mange globale kriser kan ikke løsrives fra hinanden. På den ene side er det klart, at ingen af dem kan løses nationalt eller regionalt. De spiller sammen, og de kræver globale løsninger. Men på den anden side viser den globale udviklingskrise også, at nationale handlinger direkte kan aflæses glo-

balt. At nationale valg kan få afgørende global betydning. Derfor kan ingen nation eller region tillade sig at lukke sig om sig selv – for menneskeskabte grænser accepteres ikke af den globale udviklingskrise. Den bevæger sig på tværs af lande og kontinenter. Og på den måde understreger den på en hidtil uset måde, at vi som mennesker er overgivet til hinanden:

- Når du starter din gamle stinkende forurenende bil i Danmark, så bliver regnen ustabil i Malawi.
- Når grådigheden går over gevind i den finansielle sektor og på ejendomsmarkedet i USA – så betales regningen direkte af verdens fattigste lande i form af mistede investeringer og formindsket bistand og fornyet handelsprotektionisme i den rige del af verden.
- Mere end 30 lande har siden 2008 indført nye toldmure og opbygget nationale fødevarelagre, heriblandt næsten alle G20 landene.

Der må ske et paradigmeskift, som sikrer fair handling nu

Skal de negative konsekvenser for fødevarerikigheden og den sociale uretfærdighed, som øges pga klimaforandringerne, modgås, vil det kræve tilførslen af en del ekstra penge til udviklingslandene. De eksakte tal er der stor usikkerhed omkring:

Som det fremgår af skemaet i figur 6, varierer forudsigelserne fra 10-40 mio. \$ om året til op imod 171 mio. \$ om året i 2030. Dertil skal så lægges regningen for den reduktion i udledningen af drivhusgasser, som verden også skal forpligte sig til og et ekstra beløb til skovrejsning.

FIGUR 6: FORSKELLIGE BUD PÅ BEHOVET FOR EKSTRABEVILLINGER TIL AT MODVIRKE NEGATIVE KONSEKVENSER FOR UDVIKLINGSLANDENE

Kilde	Årlige omkostninger (mia.)	Bemærkninger
World Bank (2006)	\$ 10-40	Omkostninger til udviklingsbistand ved tilpasningsforanstaltninger
Oxfam International (2007)	> \$ 50	Omkostninger i udviklingslandene
UNFCCC (2007)	\$ 49-171	Tilpasningsomkostninger i 2030
UNDP (2007)	\$ 95	Tilpasningsomkostninger i 2015

Kilde: Greenhouse Development Rights

FN's klimapanel IPCC har opgjort den samlede regning til 153 mia. \$ pr. år. (56 mia. til tilpasningen i udviklingslandene (adaptation), 55

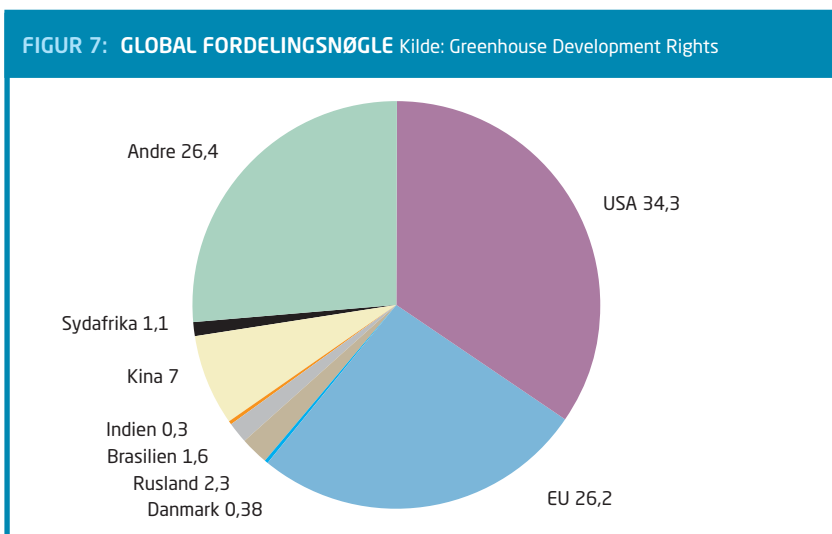
mia. til reduktion af udslip af drivhusgasser og 42 mia. til rejsning af ny skov).

For de fleste NGO'er vil man lægge sig op ad FN's Klimapanel's beregninger; men det vigtigste er ikke diskussionen om det eksakte tal. Det, som for alvor er vigtigt at få forhandlet på plads, er fordelingsnøglen. Alle er enige om, at der er brug for penge til at modvirke klimaforandringerne. Men ingen vil spille eksakt ud med, hvor meget de vil betale.

Klimatænketanke har udviklet en model for en global fordelingsnøgle. Modellen kaldes "Greenhouse Development Rights". Denne model vil fordele regningen efter 3 parametre:

1. De enkelte landes kapacitet – altså hvor rigt er landet.
2. Landets historiske ansvar: landene skal betale efter, hvor meget de har udledt af drivhusgasser siden 1990 – det år, hvor man officielt anerkendte, at klimaforandringerne var menneskeskabte
3. Det skal sikres, at alle lande får ret til udvikling

Følger man denne model, får man en fordelingsnøgle, som ses af lagkagefiguren i figur 7.

Hvis vi anvender denne model på Danmark, skal Danmark betale 0,38% af de samlede udgifter. Hvis det omregnes til eksakte tal, skal Danmark betale årligt mellem 6 og 12 milliarder kroner.

Det lyder af utrolig mange penge; men faktisk er det ikke mere, end ulandene ville have haft, hvis vi stadig havde fulgt den model, som gjaldt for bistanden i Danmark frem til regeringsskiftet i 2001. Indtil da havde vi givet 1% af BNP til bistand og var på vej mod 0,5% af BNP til globale problemstillinger i form af den såkaldte "Mifresta ramme", som netop var tiltænkt indsatser for klima, fred og stabilitet.

Vi har brug for en etisk forsvarlig fordelingsnøgle, som sikrer, at alle verdens borgere får samme ret til atmosfæren, og her er Greenhouse Development Rights modellen anvendelig, fordi den har et lighedsprincip indbygget.

Klimaindsatsen skal være additionel og må ikke undergrave fattigdomsbekæmpelsen

I Regeringens finanslovsforslag 2010 anerkender man, at der bliver brug for at afsætte midler til en forstærket klimaindsats. Men samtidig skriver man, at midlerne skal tages af udviklingsbistanden.

Det er klart, at fattigdomsbekæmpelse hænger tæt sammen med kampen mod de negative konsekvenser af klimaforandringerne. Men hvis pengene til klimaindsatsen udelukkende tages af den fattigdomsbekæmpende bistand, så vil det svare til at fodre hunden med dens egen hale. Så er det i realiteten udviklingslandene, som kommer til at betale de rige landes klimaindsats, hvilket blot vil udvide den sociale uretfærdighed. Derfor skal det sikres, at klimaindsatsen sker for ekstra midler.

I kampen mod udledningen af drivhusgasser arbejder mange rige lande med at udvikle brugen af biobrændsel. Produktionen af biobrændsel er i voldsom vækst fra 3,2 mia. liter i 2002 til 7,8 mia. liter i 2006. Og udviklingen er fortsat. Halvdelen af Tanzanias og Mozambiques landområder kan potentielt producere biobrændsel, og vi ser allerede, hvordan internationale virksomheder leaser jord af afrikanske regeringer for perioder op til 99 år for at starte biobrændselsproduktion. Dermed forstærkes kampen om jorden, og store potentielle fødevarerealer går tabt.

Den nuværende biobrændselsproduktion rejser store etiske dilemmaer: Det kræver 200 kilo majs at fylde en tank med biodiesel (50 liter),

hvilket omregnet vil svare til mad til en person i et helt år. Med de aktuelle sultproblemer og med den forventede befolkningsudvikling i de kommende år bør man derfor støtte FN's forslag om at indføre et 5 års moratorium for produktion af biobrændsel med den nuværende teknik.

Den klimaskabte reduktion i høstudbyttet kunne minimeres ved at accelerere brugen af ukrudtsmidler, og dermed gøre det muligt at så direkte i den gamle mark uden at bearbejde jorden. Dermed mindskes udledningen af CO₂ fra markerne hos os, og det kunne øge det umiddelbare udbytte i udviklingslandene. Men hvor langt kan vi tillade os at gå med kortsigtede tiltag, som på lang sigt vil skade miljøet?

Dertil kommer, at hele spørgsmålet omkring anvendelse af modificerede afgrøder må underlægges fornyede etiske analyser. Vi kan ikke blot tillade os at stille os helligt an og nægte enhver anvendelse af denne genteknologi. Men det må kræves, at teknologien anvendes fattigdomsorienteret og sigter på at skabe modstandskraft mod tørke og oversvømmelser frem for blot at gå efter udbytte, og samtidig må man sikre, at bønderne ikke stavnsbindes til producenterne.

EU's kvotesystem bør også nytænkes, da det i høj grad skævvrider den sociale balance. Den nuværende praksis, hvor kvoterne foræres væk til virksomhederne, og hvor der er centrale områder, der er undtaget kvotebelægning (bønder, bolig og biler), styrker skævheden i verden. Og så længe der ikke er juridisk bindende aftaler om, hvad indtægterne fra klimaafgifterne og kvotasalget må bruges til, ser man, at landene ikke efterlever de internationale anbefalinger om at bruge disse midler til klimaindsatser. I seneste skatteforlig i Danmark er der således brugt 2,3 mia. kr. fra salg af CO₂-kvoter til at finansiere skattelettelser med.

Rettighedstænkning må fastlægge rammerne for klimaindsatsen

Konkluderende må det siges, at klimaforandringernes betydning for fødevarerforsyningen må ses ind i en sammenhæng med de øvrige globale kriser, som vi befinder os midt i. Klimaforandringerne har dramatiske følger, som allerede nu rammer millioner af mennesker.

Der er brug for hurtig og massiv handling, som skal ske ud fra en retlighedsramme.

FIGUR 8: OPDATERET RETTIGHEDSRAMME

	Mål for 2008-12 ifølge Kyotoprotokollen ift. 1990-niveau	Ændring i udledninger ift. 1990-niveau
EU	- 8%	- 2%
Japan	- 6%	+ 8%
Canada	- 6%	+ 21%
USA	- 7%	+ 14%

Kilde: Udarbejdet af Christian Friis Bach, Folkekirkens Nødhjælp

Vi rige lande har brug for at genetablere tilliden i forbindelse med indgåelsen af internationale aftaler, efter at vi ved utallige lejligheder har vist, at vi siger ét og gør noget andet. Vi må sikre, at fremtidige klimaforhandlinger resulterer i juridisk bindende aftaler med vedhæftede sanktionsmuligheder.

Skal verden opnå en bæredygtig indsats, så skal den tage sit afsæt i de enkelte landes kapacitet og ansvar og sikre udviklingslandene lige ret til fortsat udvikling. Udviklingslandene må sikres anstændig kompensation for de lidelser, klimaforandringerne påfører dem, ligesom det må sikres, at der internationalt etableres anerkendte rettigheder for klimaflygtningene.

Som repræsentant for udviklingslandene vil jeg lade Ærkebiskop Desmond Tutu få det sidste ord: *"I am not interested in picking up crumbs of compassion thrown from the table of someone who considers himself my master. I want the full menu of rights"*

Litteratur

National Food Institute, DTU. 2009. *Nordic monitoring on diet, physical activity and overweight.*

RETFAKTOREN HIGHERED
LIGHED
KLIMAAFTRYK

KLIMAÆNDRINGER OG ETIK: HAR VI ET ANSVAR OVER FOR KOMMENDE GENERATIONER OG FOLK I FJERNE LANDE?

AF MORTEN DIGE, ADJUNKT VED AFDELING FOR FILOSOFI,
AARHUS UNIVERSITET

Med de seneste anbefalinger fra FN's klimapanel synes det mere klart end nogensinde, at de menneskeskabte klimaændringer i bedste fald vil påføre os alle meget store ulemper. Og fordelingen af klimaændringernes fordele og ulemper er og vil blive stærkt ulige, fordi fordelene ved klimabelastende produktion og forbrug først og fremmest høstes af den nuværende generation og befolkningerne i de rigeste lande, og ulemperne omvendt påføres kommende generationer og befolkninger i verdens fattigste lande.

At dette rejser etiske spørgsmål synes lige så klart: Vi har alt andet lige et etisk ansvar for ikke at påføre andre ulempe og skade, at træde hjælpende til, når vi kan, og at afbøde uretfærdig fordeling af fordele og ulemper. Men spørgsmålene stiller sig på en særlig måde, når vi taler om kommende generationer og folk i fjerne lande. Jeg vil her dels indkredse, hvilke faktorer der kan pådrage os et etisk ansvar, og dels præsentere to overordnede strategier i forhold til at gøre det etisk rigtige over for "fjerne andre". Det interessante (og problematiske!) er, at disse to strategier står i et vist modsætningsforhold til hinanden.

To perspektiver på ansvar

De fleste er nok med på, at vi har et *vist* ansvar over for kommende generationer og folk i u-landene. Det interessante spørgsmål bliver selvfølgelig, hvor langt ansvaret rækker, og hvad det konkret kræver af os.

I en moralfilosofisk afsøgning af et svar på, hvem der tilfalder etiske ansvar, og hvor langt det rækker, kan man identificere to yderpositioner.

Den ene yderposition er den "nærhedsetiske", der hævder, at vore ansvar aftager stejlt med afstanden i tid og rum: *Mine* ansvar gælder

først og fremmest de mennesker, jeg har kontakt med nu og her og den måde, jeg umiddelbart og direkte påvirker deres velfærd og værdighed. Og mine pligter handler primært om at hjælpe og gøre godt og at undgå skade og krænkelser over for de mennesker, jeg har påtaget mig særlige forpligtelser og ansvar overfor (for eksempel mine børn). Den anden yderposition er den strengt upartiske, der hævder, at vore ansvar principielt er fuldkommen uafhængige af, hvor tæt (i tid og rum) vi er på de mennesker, vi påvirker: De fjerne og fremtidige konsekvenser af såvel mine handlinger som mine undladelser må jeg give samme vægt i mine etiske overvejelser; jeg må til enhver tid overveje, om mine handlinger samlet set og i det lange løb tjener verden bedst muligt, eller om jeg burde tillægge mig helt andre handlinger, forbrugsmønstre, projekter, livsstil osv.

Der er næppe tvivl om, at de nærhedsetiske fordringer for det første er dem, vi med mindst besvær kan indse og for det andet også har mindst besvær med at blive motiveret af. Vi kan indse, at vi står i direkte, gensidige afhængighedsforhold med familie og venner, vi har et ret umiddelbart kendskab til, hvad deres behov og interesser er. Vi har et klart billede af, hvad vi selv kan gøre for at opfylde dem, og vi er typisk bundet emotionelt til familie og venner på en sådan måde, at det ikke kræver en overmenneskelig viljesanstrengelse at gøre det rette.

Den nærhedsetiske "løsning" på problemet med de "fjerne andre" er at sige, at de også har nogle "nære", som har ansvaret for *dem*. Hvis alle bare levede op til ansvaret for deres nærmeste, ville vi leve i den bedste af alle verdener. På den måde lever positionen umiddelbart op til kravet om universaliserbarhed, det vil sige, at man ville kunne acceptere, at alle levede efter de samme principper, som man selv lever efter.

Nærhedsetikkens begrænsninger

Der er to nærliggende indvendinger mod den "løsning". For det første at en hel del mennesker rent faktisk *svigter* deres moralske ansvar over for andre og for det andet, at vore handlinger kan have eksterne og utilsigtede virkninger, som rammer andre end vore nærmeste. I situationer, hvor andre svigter deres moralske ansvar, kan man selvfølgelig insistere på, at det stadig er *deres* og ikke mit ansvar. Men så begynder det hurtigt at knibe i forhold til kravet om universaliserbarhed, og det

er da også de færreste, der ved nærmere eftertanke finder den holdning acceptabel. Sagen er nemlig, at vi kan *pådrage* os ansvar, selv om vi ikke selv har *påtaget* os det gennem vore handlinger.

For at gøre sagen anskuelig kan vi overveje et eksempel, som skyldes den australske filosof Peter Singer (2002): Hvis jeg kommer forbi en lavvandet dam, hvor et lille barn er ved at drukne, forekommer det oplagt, at jeg pådrager mig et moralsk ansvar for at redde barnet op af vandet, eftersom jeg kan gøre det uden større anstrengelse eller risiko. Og jeg ville næppe kunne unddrage mig ansvaret ved eksempelvis at sige:

- Det var ikke *mig*, der skubbede barnet ud i vandet
- Det ikke er et barn, jeg kender
- Det er et barn, der plejer at mobbe mit barn henne i skolen
- Der er andre, der står tættere på (om end de ikke reagerer)
- Mine dyre ruskindssko vil blive ødelagt

Men hvorfor har vi egentlig et ansvar over for det druknende barn? Hvis vi ser på de generelle kriterier for, hvornår vi har et ansvar for at hjælpe, synes det at afhænge af følgende:

1. Behov: er der behov for at hjælpe?
2. Nærhed: er man tæt på den, der har brug for hjælpen?
3. Evne: har man evne til og mulighed for at hjælpe?
4. Sidste udvej: er der ingen andre til at hjælpe?
5. Risiko: kan man hjælpe uden væsentlig fare eller ulempe for sig selv?
6. Meddelagtighed: har man selv medvirket til at bringe personen i en udsat position?⁵

Bemærk, at “nærhed” kun er ét ud af seks kriterier. Man kan sige, at nærhedsetikken forudsætter en stærk sammenhæng mellem nærhed og de andre kriterier: Hvorvidt der er et behov, om man har evnen, om man er sidste udvej, og om man er “meddelagtig” afhænger af, at man også er tæt på i tid og rum eller tæt forbundet med vedkommende i

⁵ Kriterierne bygger på kriterier for virksomheders sociale ansvar formuleret i Simon et al. 1972

emotional henseende. I forhold til barnet i dammen er sagen imidlertid den, at de andre kriterier er så massivt til stede, at det bliver irrelevant, om man kender barnet eller har påtaget sig et specifikt ansvar i forhold til det: Der er *behov* for hjælp, man *kan* hjælpe uden at skulle ofre noget af tilsvarende moralsk betydning, og da andre ikke gør noget, er man den *sidste udvej*.

Parallellen til klima-diskussionen er selvfølgelig, at vi også her kan blive stillet over for et ansvar, hvis det gælder at:

- der er et åbenbart og påtrængende behov for, at vi gør noget
- vi faktisk har evnen til det uden væsentlig fare og ulempe for os selv
- vi ikke kan sætte os til at vente på, at andre gør noget ved det
- vi er “meddelagtige” i kraft af eksterne virkninger af vore forbrugsmønstre.

Netop disse forhold synes at være kernepunkter i diskussionen: Nogle vil stadig anfægte, at der i det hele taget er behov for at gøre noget, om end der efterhånden synes at være en meget stærk konsensus om det modsatte synspunkt; om vi har evnen til at gøre noget, og hvad vi konkret kan gøre, er ligeledes omdiskuteret; op til klimatopmødet i december drejer mange diskussioner sig selvsagt om Danmarks mulige nøglerolle i forhold til at formulere og implementere løsningsforslag – og vores “meddelagtighed, hvis vi ikke gør noget eller ikke gør nok.

Det særlige ved klimatruslen

Problemet er dog for mig at se, at der også er nogle afgørende disanalogier mellem “barnet i dammen” og klima-problematikken.

- Truslen i førstnævnte er *konkret* og *umiddelbar*. Vi ved, hvad truslen består i, og hvem den er rettet mod – der er så at sige et ansigt på (også selv om barnet ligger med ansigtet nedad); klimatruslen er derimod *diffus*: Det er uklart, hvem den vil ramme og hvordan.
- Det er indlysende, *at* vi kan gøre noget, og *hvad* vi kan gøre for barnet i dammen. Det er langt mindre indlysende, *at* vi hver især kan gøre noget effektivt ved klimatruslen og i givet fald *hvad*.

- Situationen er *unik*, så når vi har reddet barnet, har vi én gang for alle gjort, hvad vi skulle i den henseende; vi skal kun ofre ét par sko. Klimatruslen ser ud til at være langt mere *omfattende* og *langvarig*, og vi skal derfor være parat til at yde mere og længere; vi skal eksempelvis ofre mere end én bøj.
- Vor hjælpeindsats over for barnet er stort set *uafhængig* af andres, så vi behøver ikke afvente andres ageren, og der er ikke brug for kollektive beslutninger og indsatser. Derimod forekommer det ganske nyttesløst at gøre noget på egen hånd over for klimatruslen; den vil kræve en helt anden *koordineret* indsats. Hvis der er 1000 damme med 1000 børn, er vi nødt til at koordinere indsatsen og helst også sikre, at alle yder sit.
- Det er indlysende, at et par nok så fine ruskindssko ikke har en *tilsvarende moralsk betydning* som et barns liv (ikke engang hvis det var mine ruskindssko). Om en virksom indsats over for klimatruslen kræver *urimelige ofre* af os er derimod igen omdiskuteret.

Tilsammen peger disse faktorer for mig at se på, at vi ikke kan stille de samme krav om at handle upartisk til andres fordel i de to scenarier. Indsatsen i det første scenarie er og bør være personlig (der er noget forkasteligt ved at stå med sine ruskindssko på det tørre og kalde efter hjælp eller sige “nu må politikerne til at vågne op”). Men vi kan ikke tilsvarende kræve, at den enkelte borger personligt skal tilrettelægge sin livsstil med sigte på at “redde klimaet”, for det ville:

- rejse store koordinationsproblemer ift. at sikre en tilstrækkelig effekt
- være en demoraliserende stor opgave for den enkelte
- stille sig i vejen for spontan og helhjertet optagethed af dagliglivet (med den særlige opmærksomhed som vore personlige engagementer og relationer med rette kræver af os).

Hvad vi har brug for er en *moralsk arbejdsdeling*, således at de upartiske hensyn over for kommende generationer og folk i fjerne egne i vid udstrækning løses politisk. Det er vel at mærke ikke en sag om, at “politikkerne skal løse problemet” for os, men derimod at vi må løse opgaven i fællesskab gennem en koordineret politisk indsats.

Hvor ligger den etiske smertegrænse?

Selv om der er bred enighed om, at vi står over for en enorm klimatrussel, og at der må politiske løsninger til for at imødegå den, så er der som bekendt uenighed om, hvor *akut* truslen er og hvor *radikale* løsninger, vi skal ty til. Der er flere årsager til denne uenighed. Én årsag er uenighed vedrørende den empiriske evidens: Hvor stor er den menneskeskabte andel af den globale opvarmning? Er der tale om “naturlige” klimaudsving, eller vil opvarmningen fortsætte til katastrofale højder? En anden årsag er uenighed om, hvorvidt der vil være folkelig opbakning til radikale omlægninger af forbrugsmønstre og livsstil; hvis sådanne omlægninger ikke er mulige, bør vi måske ty til mere traditionelle “løsninger” med højere diger, rømning af lavtliggende områder, tilpasning af landbrugsproduktionen osv.

I mine øjne er en væsentlig årsag til uenigheden imidlertid at finde i mere grundlæggende etiske holdninger til, hvordan vi *afvejer* forskellige etiske hensyn. Som vi har set, handler det blandt andet om, hvordan man afvejer hensynet til kommende over for nuværende generationer. Og tilsvarende hvordan man afvejer hensynet til landets egne borgere over for andre landes befolkninger. Det er her, man kan tale om to overordnede strategier.

Én strategi, nemlig den nytte-etiske, ligger i direkte forlængelse af det strengt upartiske perspektiv: Vi skal afveje interesser på en sådan måde, at vi tilfredsstiller flest mulige og på den måde tager lige meget hensyn til alle personers interesser: nære som fjerne, nutidige som fremtidige. Ideen er med andre ord, at alle interesser indgår i én stor pulje, og at den moralsk rigtige løsning er den, der tilgodeser flest mulige af disse interesser – uanset hvis de er. Strategien lever umiddelbart op til en grundlæggende etisk forudsætning om ligeværd og ligebehandling, for alle interesser tæller jo med på lige fod i det “etiske regnskab”.

Men den nytte-etiske strategi medfører også et velkendt problem, nemlig at det reelle *resultat* kan blive en ekstrem forskelsbehandling, fordi det kan være et nødvendigt middel til at tilgodese flest mulige interesser, at nogle interesser helt må tilsidesættes. Problemet er så, at det ikke bare er interesser, der ofres, ligesom når vi selv nogle gange ofrer en interesse (for eksempel i at undgå en smertefuld tur til tandlægen) med henblik på at tilfredsstille en anden og vigtigere (for

eksempel tandsundhed og undgåelse af senere tandsmerter). I det interpersonelle regnskab er det *mennesker*, vi ofrer, nemlig dem, der er så uheldige at have interesser, der *opvejes* af et tilpas stort antal modsatrettede interesser.

I forhold til klimastrategier kommer dette til udtryk, når nogle slår til lyd for, at vi skal afveje de samlede omkostninger ved for eksempel at forhindre en havstigning på over to meter med de samlede gevinster. Spørgsmålet bliver for eksempel, om gevinsten ved at bevare de øgrupper, der ellers vil blive oversvømmet, vejer tungt nok i forhold til de ofre, der må bringes for at nedsætte CO₂-udslippet tilstrækkeligt til at redde dem. Svaret kunne meget vel tænkes at blive, at Fiji-øerne er et offer, der er til at leve med ud fra en strengt upartisk betragtning, om end øernes beboere sikkert er af en anden mening.

Det paradoksale er, at enhver interesse på den ene side har lige stor vægt, så derfor er det en lige stor ulykke, om et barn dør af sult i Afrika eller i Brønshøj, og det er en lige stor ulykke, om Fiji bliver oversvømmet i år eller om 100 år. Men på den anden side kan ulykken for den enkelte tænkes at blive opvejet af tilpas store fordele for tilstrækkeligt mange andre. Tankegangen støder dog imod et anerkendt etisk princip om ikke at ofre sagesløse mennesker for en angiveligt højere sag. Det er for eksempel ikke uden videre etisk acceptabelt, at børn dør af sult, selv hvis man forestillede sig, at det var et resultat af, at man havde valgt en økonomisk orden, der samlet set førte til meget større velstand globalt set frem for en orden, som sikrede alle mod hungersnød og lignende. Det er heller ikke uden videre acceptabelt, at øgrupper bliver oversvømmet, selv om det er en bivirkning af en i øvrigt velstands-skabende klimapolitik.

Én kritik af den nytte-etiske strategi ligger i forlængelse af det nærhedsetiske perspetiv: Man kan ikke berettiget kræve, at vi skal opgive vor særlige optagethed af vore nærmestes ve og vel. En anden kritik er mere i overensstemmelse med det upartiske perspektiv, men indfører ikke desto mindre en rangordning af hensyn til interesser. Her fortolkes den grundlæggende etiske forudsætning om ligeværd og ligebehandling sådan, at det ikke er nok at tage alle interesser med i én stor pulje, fordi vi nogle gange er nødt til at tage *særlige hensyn* for at kunne leve op til ligeværdsforudsætningen.

Det fører til en alternativ strategi for afvejning af etiske hensyn, nemlig den rettighedsetiske, som netop gør gældende, at visse ulykker er etisk uacceptable og derfor skal undgås om ikke for enhver pris så i hvert fald en meget høj pris. Det etisk uacceptable hænger sammen med, at individer og befolkninger har *berettigede krav* på visse grundlæggende goder. Disse goder er derfor ikke blot nogle interesser, der indgår i en samlet pulje. I international ret har bevarelse af et lands geografiske territorium været en endog meget stærk kandidat til et sådant berettiget krav. Det er ligefrem almindeligt anerkendt, at man er berettiget til at forsvare dette med militær magt. På Fiji er den territoriale integritet i dag ikke truet af en fjendtlig politisk magt men derimod af klimaændringer, som det efter de fleste sagkyndiges mening står i vor magt at forhindre. Spørgsmålet er, om Fijis befolkning har en ret til, det vil sige et berettiget krav på, beskyttelse af deres territorium?

I modsætning til den nytte-etiske strategi, jeg lige har beskrevet, vil den rettighedsetiske insistere på, at vi skal vise *særlige* hensyn til de mest udsatte eller sårbare individer eller grupper. For de er i fare for at blive afskåret fra helt elementære goder, herunder deres eksistensgrundlag. Dette gælder måske i særlig grad, hvis de pågældende er fuldkommen sagesløse ofre for handlinger eller politikker, der alene er til gavn for andre. I sådanne situationer kan der være noget nærmest obscønt ved den nytte-etiske puljetænkning. En udtalelse fra en fijiansk deltager på klimatopmødet i København gav træffende udtryk for dette:

Vi er meget sårbare i Stillehavsregionen. Vi har ikke gjort noget for at fortjene, hvad der er sket. Videnskabsfolk har sagt, at hele Stillehavsregionen kun står for én procent [af den globale udledning af drivhusgasser], så selv om vi blev fuldstændig CO₂-neutrale i morgen, så ville det ikke betyde noget som helst. Vi er så afhængige af, at de store nationer forstår vores identitet og kultur. Alt det vi er. Det er ikke noget, man kan sidde i en forsamling og forhandle.⁶

⁶ Leah Wickham, refereret i Dagbladet Information 8. dec. 2009, p. 8.

En tilsvarende miljø-etisk position vil hævde, at vi ikke bare kan lade koralrev og andre unikke økosystemer indgå i en samlet nytte-kalkule. Great Barrier Reef kan ikke *erstatte* med nogen af de goder, en CO₂-belastende produktion kaster af sig. Og selv om Great Barrier Reef ikke på en plausibel måde kan siges at være en moralsk *person*, kunne man ikke desto mindre gøre gældende, at der er et berettiget krav om at bevare det, at det i den forstand har en *ret* til beskyttelse. Det er heller ikke noget, man kan sidde i en forsamling og forhandle. Hvor den etiske smertegrænse ligger, afhænger således ganske af, hvad man mener, den etiske hensyntagen kræver af os: Skal vi agere, når vi finder, at de samlede konsekvenser er tilstrækkeligt negative, idet vi tager alle interesser med i betragtning? Eller skal vi have et særligt fokus på at afværge bestemte onder, for eksempel at øgrupper og koralrev forsvinder?

Under alle omstændigheder må vi se i øjnene, at vi risikerer at komme under heftig etisk anklage fra folk i fjerne lande, hvis nationer helt konkret og fysisk er blevet slettet fra landkortet, eller fra fremtidige generationer, der kunne finde på at sige, at vi valgte at frarøve dem koralrevne, de tropiske ø-paradiser med mere.

Hvad kan vi gøre? Politiske indgreb og personlig frihed

Som tidligere nævnt synes der at være behov for en vidtgående og politisk stærkt koordineret indsats for at imødegå katastrofale klimaforandringer. En væsentlig instans i en sådan politisk koordinering er i vor type af velordnede samfund lovgivning. Hertil knytter der sig politisk-etiske spørgsmål om det rimelige i, at staten regulerer borgernes liv i en klimavenlig retning, og dem vil jeg afslutningsvis knytte nogle få kommentarer til.

Hvornår er et lovindgreb i det hele taget på sin plads? Konkret kunne man for eksempel forestille sig restriktioner eller afgifter på oksekød, som det er forbundet med store udslip af drivhusgasser at producere. Blandt de krav, man må stille til lovindgreb, hører, at de for det første skal være *velbegrundede og virksomme*, og for det andet *ikke skader eller krænker* borgerne på uacceptable måder, for eksempel krænker deres grundlovssikrede rettigheder (der har på det seneste været flere stramninger af straffeloven, der kunne anfægtes ud fra disse kriterier). Indvendingen imod klima-motiverede forbud eller restriktioner på for

eksempel oksekød ville – givet at de var velbegrundede og virksomme – være, at det strider mod borgernes ret til at leve deres liv ud fra egne præferencer, værdiforestillinger og livsanskuelser. Over for den slags skal staten forholde sig neutral for at værne om den personlige frihed.

Men den indvending er i mine øjne ikke nær så potent, som den umiddelbart kunne se ud til. Statens politik er nemlig ofte ikke spor neutral i forhold til dens effekt på folk med modstridende præferencer, værdiforestillinger og livsanskuelser. Blot nogle få eksempler: Når politikere lovgivningsmæssigt skaber rammerne for stærkt centraliseret stordrift inden for landbrugs- og fiskerierhvervet, så nedlægger man samtidig (med henvisning til “strukturudviklingen”) hele livsformer inden for landbokulturen; man kan ikke længere *vælge* at blive bondemand eller fisker i traditionel forstand (gårdene er affolkede, og bådene er fyldt op med billig, udenlandsk arbejdskraft), og vi er i det store og hele blevet afskåret fra at købe frisk fisk hos en fisker. Valgmulighederne er med andre ord afgrænset på en ganske bestemt måde i kraft af statslig politik. Når man indfører hastighedsbegrænsninger, afskærer man reelt bilkøberne fra visse bilmodeller (som det ikke er rentabelt for forhandlerne at hjemtage). Når politikere lovgivningsmæssigt regulerer uddannelsen til mekaniker i en mere boglig retning, afskærer man med ét slag en stor gruppe unge fra at forfølge dén livsdrøm. Osv.

Alt dette accepterer vi sjovt nok, omend mere eller mindre godvilligt – tænk en gang på hvor mange begrænsninger vi accepterer med henvisning til “udviklingen”. Det gør vi formentlig, fordi man med en vis ret stadig kan hævde, at vi har et *passende spektrum af valgmuligheder* på de nævnte områder og dermed et spillerum for den personlige frihed. Selv om livet som bondemand er umuliggjort i vores del af verden, så er det stadig muligt at efterstræbe et passende udvalg af værdiforestillinger og livsanskuelser; der er stadig et pænt udvalg af bilmodeller at vælge mellem; og man må håbe, at dem, der ikke er bogligt stærke nok til at blive mekanikere, ikke desto mindre tilbydes et passende spektrum af lødige livsmuligheder.

Min pointe er selvfølgelig, at hvis man ikke er bange for at fastlægge borgernes spillerum af valgmuligheder på de nævnte områder, så er der heller ikke grund til tilbageholdenhed med klimalovgivning, hvis

den i øvrigt er velbegrunder (for eksempel med henvisning til kommende generationer og folk i fjerne lande), og hvis den er virksom. Der er ikke uden videre grund til betænkeligheder med henvisning til indskrænkning af den personlige frihed. Det kan oven i købet være værd at minde os selv om, hvad de personlige frihedsrettigheder oprindeligt gælder: trykke- og talefrihed, religionsfrihed, forsamlings- og foreningsfrihed, retssikkerhed, ejendomsret, stemmeret osv. Hvad de derimod ikke gælder, er uindskrænket frihed mht. forbrugsvalg, og sådan noget som bøf-spisning falder næppe ind under de nævnte kategorier. Heflige CO₂-skatter på for eksempel oksekød vil stadig være foreneligt med at borgerne har et passende spektrum af valgmuligheder – også i forhold til deres kulinariske velfærd. Hvad der vil ske, er simpelthen, at vi får nogle *andre*, ikke med nogen nødvendighed dårligere, rammer at udfolde vor personlige frihed indenfor.

Sammenfattende kan man sige, at der er meget tungtvejende etiske grunde til at indføre vidtgående politiske indgreb, dog naturligvis under den forudsætning, at de effektivt vil bremse den globale opvarmning og ikke medfører uacceptable begrænsninger af den personlige frihed. Hvor langt vi vil gå vil blandt andet afhænge af, i hvor høj grad vi evner at tillægge strengt upartiske hensyn vægt (også i vore personlige liv), og om vi anlægger et samlet nytte-perspektiv eller et rettighedsperspektiv på problematikken omkring fremtidige generationer og folk i fjerne lande.

Litteratur

Simon, J.G, C.W Powers & J.P Gunnemann. 1972. The Responsibilities of Corporations and Their Owners, in *The Ethical Investor: Universities and Corporate Responsibility*. Yale UP.

Singer, P. 2002. *One World: The Ethics of Globalization*. Yale UP.

POLITIK PÅ DET GODES VEGNE? ET ESSAY OM ETIK, KLIMA OG FØDEVARER

AF KLEMENS KAPPEL, LEKTOR VED AFDELING FOR FILOSOFI, INSTITUT FOR
MEDIER, ERKENDELSE OG FORMIDLING, KØBENHAVNS UNIVERSITET

Red klimaet - spis en porre

Vores madvaner står for en stor del af vores samlede bidrag til klimaforandringer, og vores indtag af kød - særligt oksekød - er, som det fremgår af Jørgen E. Olesen og Annika Carlsson-Kanyama's artikler her i antologien, den største klimasynder. Et af de steder, hvor vi i vores eget liv kan forsøge at gøre en forskel, er at spise mere klimavenligt. Rådene er meget ligetil: spis grøntsager i stedet for kød, spis kylling og fisk i stedet for oksekød, spis lokalt producerede varer, drik hellere øl end vin, køb ind på cykel og smid ikke så meget ud. Skal man huske blot én afgørende opfordring, så er det denne: Spis mindre kød. Det er også dette, jeg vil bruge som eksempel i det følgende.

Hvor meget en gennemførlig ændring af vores kostvaner i disse retninger faktisk vil kunne mindske udledningen af klimaskadelige gasser vil jeg lade specialister om at skønne. Men indlæggene i denne og andre publikationer taler for, at der er tale om et ret stort potentiale for at nedbringe klimabelastningerne ved storstilede kostomlægninger.

Individuelle eller kollektive tiltag?

Det er sådan set meget enkelt, hvordan klimavenlige kostvaner ser ud. Spørgsmålet er, hvordan vi skal omsætte disse opfordringer i handling, og der er to strategier, jeg vil overveje:

- *Individuelle strategier*, hvor hver enkelt forbruger af sig selv tillægger sig mere klimavenlige kostvaner.
- *Kollektive strategier*, hvor staten fører *en klimavenlig kostpolitik*, det vil sige en politik, der på forskellig vis tilskynder til, at borgere tilegner sig mere klimavenlige kostvaner.

De to strategier udelukker selvfølgelig ikke hinanden, men de er ud fra en politisk-filosofisk synsvinkel meget forskellige. De individuelle strategier privatiserer det moralske ansvar: Det overlades til den enkelte at gøre op med sig selv, om og hvordan han eller hun vil bidrage til en bedre klimaudvikling. De kollektive strategier, derimod, tager på en måde dette etiske valg ud af den enkeltes liv og gør det til et kollektivt anliggende.

Man kan udmærket tænke sig tiltag, som hverken er kollektive eller individuelle i den forstand, jeg har skitseret. For eksempel kan arbejdspladser og institutioner og detailhandlen ændre på hvilke fødevarer, der udbydes og hvordan. Er der ganske enkelt mindre kød på bordet i arbejdspladsens kantine, eller er køledisken med slagtervarer stuvet af vejen i supermarkedet, så kan det givetvis have en stor indflydelse på, hvor meget kød vi ender med at spise.

Her vil jeg diskutere valget mellem individuelle og kollektive strategier set ud fra en etisk og politisk-filosofisk synsvinkel. Individuelle tiltag kunne alt andet lige være at foretrække. Den individuelle strategi respekter borgerens egne moralske valg, hvilket er vigtigt i moralsk kontroversielle spørgsmål, som hele klimaproblematikken nok må siges at være. Ligesom staten ikke skal diktere, om vi skal købe økologisk mad eller købe Max Havelaar kaffe, så kunne man sige, at det ikke er statens opgave at diktere en holdning til, hvordan vi skal indrette en intim del af vores hverdagsliv som reaktion på klimaforandringerne. Men som jeg vil uddybe i næste afsnit, er der også grunde til at tro, at klimaudfordringens etiske struktur gør, at en strategi baseret på individuelle valg ikke vil være særligt effektiv. Hvis vi ønsker at reducere den klimabelastning, der skyldes vores madvaner, så kan en kollektiv strategi synes berettiget. I praksis taler det for, at det er berettiget, at staten fører en politik, der giver os alle et incitament til at spise mere klimavenligt.

Klimaudfordringens etiske struktur

Det er ganske væsentligt at gøre sig klimaudfordringens etiske struktur klart:

Vores indsats nu for at afbøde eller forhindre virkninger af klimaforandringer vedrører fremtidige generationer og mennesker i andre dele af verden end vores egen. Vi skal derfor ikke primært gøre en

indsats for vores egen eller vores børn skyld, men ud fra et etisk hensyn til mennesker, der er fjerne i sted, i tid og ofte også i kultur.

At vi faktisk har en etisk forpligtelse over for mennesker, der lever i fjerne egne af verden, eller som ikke lever nu men i fremtiden, er et kontroversielt etisk synspunkt, og jeg skal vende tilbage til betydningen af dette.

Individuelle strategier er skrøbelige

Men i første omfang er det vigtigt at forstå, at selv når man ser bort fra denne kontrovers, betyder klimaproblemets etiske struktur, at individuelle strategier næppe vil være særligt fremmede for en klimavenlig kostlægnings. Igen med kødspisning som eksempel, så vil det ganske enkelt være vanskeligt for de fleste af os at opbyde tilstrækkeligt med viljestyrke til at holde op med at spise kød.

For det første er der en konflikt med *individuel rationalitet*. Hvis jeg sætter stor pris på kød, fordi jeg ganske enkelt godt kan lide det, så vil det være bedst for mig (mest rationelt) at spise kød snarere end andre ting, når pris og næringsindhold er det samme. Det gælder uanset, om andre holder tilbage med kød eller ej. Og det gælder uanset, at jeg godt kan se stærke klimaetiske grunde til at begrænse mit eget kødforbrug. Nu er der ofte ikke nogen simpel sammenhæng mellem, hvad det er individuelt rationelt for os at gøre, og hvad vi faktisk ender med at gøre. Men det hjælper ikke på denne del af motivationen: Hvis man indser, at har man smag for kød, så er det ikke rationelt (i denne specifikke forstand) at nedsætte sit forbrug af kød.

Og der er al mulig grund til at tro, at mange vil have smag for kød også fremover. For det første har vi en naturlig præference for kød, ligesom vi fra naturens hånd er udstyret med en smag for fedt- og sukkerholdige fødevarer. Men derudover er et højt forbrug af kød knyttet til identitet og livsstil. Det spiller en rolle for vores selvforståelse, at vi kan kaste en bøf på grillen til fest eller til hverdag. Igen kan det derfor have høje individuelle omkostninger at lægge sin kost om på dette punkt. Til sidst er det jo også svært at forestille sig andet, end at stærke økonomiske kræfter gennem reklame og markedsføring effektivt påvirker vores præferencer i retning af at spise mere kød. Her skal man huske på, at kødproducenter er økonomisk langt stærkere end grøntsagsproducenter.

For det andet kan effekten af min egen indsats være ubetydelig. Antag, at jeg kan lade mig motivere af mit klima-etiske ansvar for klodens fremtid, og at jeg derfor er tilbøjelig til at vælge kød fra. Der er nu det oplagte problem, at mit individuelle bidrag i sig selv vil være ubetydeligt. Om jeg selv bidrager til en gunstigere klimaudvikling ved at holde mig fra bøffer eller ej vil ikke gøre nogen forskel for klodens fremtid. Hverken jeg eller andre kan konstatere nogen som helst forskel, og jeg er bevidst om, at mit bidrag i sig selv ikke kan gøre forskellen. Klodens klimasystem er for stort og komplekst til, at en enkeltpersons spisevaner kan gøre en forskel. Denne indsigt kan gøre det sværere at motivere sig til at lide afsavn. Selv hvis jeg virkelig ønsker at bidrage til en bedre klimaudvikling, kan det virke futilt for mig at skære ned på mit forbrug af kød - det gør jo alligevel ingen forskel for klimaet!

Et tredje problem er, at mange normer for individuelle moralske handlinger vedligeholdes af sociale sanktioner fra andre. Når de fleste af os vedholdende afstår fra at lyve eller bryde vores løfter, så er det blandt andet, fordi vi bevidst eller ubevidst kalkulerer med risikoen for sociale sanktioner fra de mennesker i vores nærhed, der kunne skades af vores løgne eller løftebrud. Men som en konsekvens af klimaudfordringens etiske struktur kan vi ikke forvente tilsvarende sanktioner fra de mennesker, der kan gavnes af vores valg af mere klimavenlige kostvaner. Disse mennesker lever jo i fremtiden og i egne fjernt fra vores. Vi behøver derfor ikke at være bekymrede for deres vrede over, at vi ikke lever op til en etisk ambition om at spise mindre kød.

Man kan selvfølgelig forestille sig, at situationen ændrer sig ved at mange mennesker skifter holdning til kødspisning. Resultatet kunne blive, at kødspisning nu ikke længere fremstod som socialt acceptabelt, og alle kunne dermed få et stærkt individuelt incitament til at reducere deres kødforbrug. På samme måde er der sket et betydeligt skift i holdningen til rygning og spirituskørsel - det er ikke længere socialt acceptabelt at udsætte børn for passiv rygning, og meget få vil finde på at prale af, at de er kørt hjem fra en julefrokost i en ordentlig brandert.

Men der er for det fjerde grunde til at være skeptisk overfor, om en forandring af normer for, hvad der er socialt acceptabelt, kan indfinde sig

så let. Passiv rygning og spirituskørsel udsætter de nære for risici, og mange mennesker har derfor et naturligt incitament til at protestere mod denne adfærd; den forestilling, at passiv rygning eller spirituskørsel er socialt uacceptabel, har derfor haft let ved at vinde indpas. Det samme er ikke tilfældet med kødspisning - ingen omkring os har som udgangspunkt et incitament til at misbillige kødspisere. En norm om, at kødspisning er socialt uacceptabel, kan ikke så let få fodfæste.

Et femte forhold, der kan spille en stor rolle, er, at mange menneskers moralske motivation er betinget af, at de ser, at andre også handler moralsk. Mange er *betingede altruister*, som man kan kalde det. Vi gør gerne det moralsk rigtige, selvom det ikke direkte gavner os selv, men kun så længe vi er forvissede om, at andre gør deres del. Som betingede altruister anlægger vi os gerne mere klimavenlige kostvaner, også selvom det ikke direkte gavner os selv, men kun så længe vi kan se, at de fleste andre bidrager. Men opdager vi, at andre ikke bidrager, så mister vi motivationen.

Men vi har ovenfor set en række grunde til at forvente, at mange netop ikke vil gøre deres part. For mange er det ikke individuelt rationelt at nedsætte forbruget af kød. Der mangler sociale sanktioner til at tilskynde til et lavt kødforbrug. Og selv hvis man ønsker at gøre det rigtige, kan det virke futilt: ens egne fravalg af de dejlige bøffer gør alligevel ingen forskel. Derfor er der stor risiko for, at mange ikke vil bidrage. Betingede altruister vil reagere ved selv at holde op med at bidrage, når de ser, at andre ikke gør det. Det kan starte en kaskade. Når nogle individer holder op med at bidrage, så vil det få betingede altruister, som ser dette, til selv at stoppe. Det vil føre til, at yderligere betingede altruister lægger om. I sidste ende fører det til, at ingen betingede altruister bidrager. Hvem gider være hellig på klimaets vegne, når man kan se, at alle naboerne har gang i Webergrillen?

Hvilken kollektiv strategi?

Man må forvente, at det er svært for de fleste af os gennem længere tid at opretholde klimavenlige kostvaner, for eksempel ved at afstå fra at spise kød. Samlet set taler det for, at individuelle tiltag alene ikke vil føre til nogen større ændring af vores kostvaner. Hvis vi vil påvirke klimaudviklingen gennem vores fødevarevalg, skal vi finde andre måder.

Lad os derfor se på kollektive strategier. Lad os antage, at kollektive strategier i praksis skal gennemføres ved, at staten fører en politik, der har som mål af få borgerne til at spise mere klimavenligt, uanset om nogle af dem som udgangspunkt ikke vil det. Hvilke typer statslig politik kan man forestille sig? I praksis er der, tror jeg, fire typer at vælge imellem:

- *Lovgivningstrategien.* Staten indfører lovgivningsmæssige restriktioner på, hvilke fødevarer, der må produceres, sælges eller indtages, eller lovgivningsmæssige begrænsninger i form af rationering, begrænsede åbningstider i detailhandlen mv.
- *Oplysning.* Staten fremskaffer og distribuerer information om kausale sammenhænge mellem fødevalg og klimaudvikling.
- *Normstrategien.* Staten søger at ændre vores normsæt eller værdier for fødevalg.
- *Prisregulering.* Staten sænker prisen for klimavenlige kostvalg eller øger prisen på klimabelastende fødevarer (eller begge dele) ved hjælp af skatter og afgifter.

Lad os med det samme se bort fra **lovgivningstrategien**. Dels vil den føre til drastiske indgreb i menneskers liv, og dels er det svært at forestille sig, hvordan man kan udforme forbud mod at spise kød (eller et påbud om at begrænse forbruget af kød) på en fornuftig måde.

Oplysning kan ingen indvende noget mod. Men viden alene ændrer ikke menneskers motivationsstruktur; man skal ønske at nå et bestemt mål, før viden om, hvordan man når målet, gør en forskel. Sober oplysning vil i princippet gøre det klart for mange, at det ikke er individuelt rationelt for dem at spise mindre kød. Og selv hvis man som udgangspunkt ønsker at gøre noget for klimaet i sit daglige liv, kan oplysning fortælle en, at ens egen individuelle indsats ved at fravælge kød er meningsløs. Øget information om kausale sammenhænge mellem individuelle fødevalg og klimaudvikling ændrer ikke på dette.

Normbearbejdning kan være effektivt. Hvis en statslig politik kan fremelske samme kollektive skepsis over for indtagelse af kød, som mange nu har over for spirituskørsel eller hustruvold, så vil det helt givet have en stor indflydelse på, hvor meget kød, der indtages. Hvad

der skal til for at fremkalde en sådan forandring i vores værdier, ved jeg ikke. Men det synes meget nærliggende, at en stor ændring er mulig, for alt tyder på, at vores valg af fødevarer i meget høj grad er påvirket af kulturelle og sub-kulturelle normer. Jeg har for eksempel intet problem med at spise svinekød. Men jeg skal overvinde mig selv for at spise hestekød. Andre er vokset op i en kultur, der ret beset adskiller sig meget lidt fra min, men alligevel er de ved at kaste op bare ved tanken om svinekød. Og ser man på vores egen kulturelle gruppe over tid, så er der ingen tvivl om, at vores fødevarenormer er meget foranderlige.

Der er altså givetvis et potentiale for forbedring af vores kostvaner i en klimavenlig retning, og potentialet kan sikkert også indløses ved, at staten aktivt forsøger at ændre vores normer. Imidlertid er det afgørende spørgsmål, om det er en god ting, at staten på denne måde tager en aktiv rolle og udformer vores normer. Vi kender selvfølgelig udmærket til statslige initiativer, der søger at ændre vores normer for trafiksikkerhed, alkohol, rygning, motion, energiforbrug og hygiejne, og stillingtagen til organdonation, for nu at tage de mest nærliggende eksempler. Men, kan man hævde, disse eksempler involverer ikke på samme måde som klimaspørgsmålet kontroversielle synspunkter.

At vi bør gøre noget for klimaudviklingen, er som nævnt ovenfor baseret på den antagelse, at vi har etiske forpligtelser over for mennesker, der er fjerne i tid, sted og kultur. Dette kan måske synes indlysende for nogle, men det er faktisk et kontroversielt synspunkt. Mange har den opfattelse, at vores etiske forpligtelse over for andre begrænser sig til de nære: familien, klanen, lokalsamfundet, nationen. Mennesker, der er så fjerne i tid, rum og kultur, som det er tilfældet i klimaproblematikken, skylder vi intet eller kun et meget begrænset hensyn. Udover dette hviler hele forestillingen om, at vi i vores individuelle liv bør gøre en indsats for klimaet, på faktuelle antagelser, som mennesker, der har tænkt over sagerne, faktisk er uenige om.

Af disse grunde kan man være betænkelig ved normstrategien, fordi den jo er en form for statsligt sindelagsdesign, en statslig styring af borgernes holdninger til klima og fødevarer. Selv de, der gerne selv forsøger at gøre noget for klimaet, bør ikke ønske sig, at staten giver sig til at designe den gode, klimabevidste borger. Strategien kunne være

effektiv, men vi kan alligevel være betænkelige ved den af demokratiske grunde.

Et andet forhold er, at normstrategien kræver en betydelig social kontrol for at virke. Vi har set, at mange mennesker nok ikke vil have et stort incitament til at tillægge sig klimavenlige kostvaner. Hvis disse modproduktive incitament er holdes i ave, så skal der være en form for social sanktion overfor dem, der ikke uden videre holder sig til den smalle sti. Dette kræver, at vi gør hinandens små svagheder til genstand for misbilligende blikke eller det, der er værre. Normstrategien er dermed delvist afhængig af, at vi reelt fører social kontrol og udvikler intolerance overfor hinandens madvaner, og det kan man også finde uheldigt.

Der er allerede nu en mobilisering af social kontrol under opbygning. Takket være en ihærdig indsats fra politikere, meningsdannere og organisationer af forskellig art, skorter det absolut ikke på opfordringer i det offentlige rum om, at vi i vores individuelle liv skal forsage af hensyn til klimaet. Alt dette er et led i den fri meningsdannelse, og som sådan er det legitimt. Men det er en anden sag, hvis statsmagten forsøger at fremelske en bestemt holdning til klimaspørgsmål eller diktere et bestemt sæt af moralske normer for, hvordan vi som individer bør forholde os i så private og intime valg, som fødevalg på en måde er.

En tredje uheldig ting ved normstrategien er, at den nok i praksis vil føre til en uens tilbøjelighed til at anlægge sig nye kostvaner. Nogle mennesker vil ret hurtigt ændre deres vaner og for eksempel spise mindre kød. Andre vil være relativt ligeglade med statens forsøg på at påvirke deres holdninger til kødspisning, og de vil fortsætte deres hidtidige mønster. Det betyder, at vi i en vis forstand fordeler byrderne uens - de samvittighedsfulde kommer til at påtage sig en større byrde.

Prisregulering er den bedste strategi

Af disse grunde tror jeg, at den sidste af de nævnte strategier, prisregulering, er den bedste. Vi skal sigte mod at ændre priserne på fødevarer for på den måde at give et incitament til spise mere klimavenligt. Selvom en sådan politik er motiveret af bestemte etiske synspunkter, så kræver den ikke bestemte individuelle holdninger hos borgerne for

at virke. En politik, der alene sigter mod at ændre priser, søger ikke at påvirke, hvilke etiske holdninger til klimaspørgsmålet borgere har. Og den er ikke afhængig af vi udøver social kontrol med hinanden. Hvis man ikke er enig i statens politik på dette område, så kan man fortsætte et højt kødforbrug, men så blot betale mere i kroner og ører for det. Man behøver ikke at betale den for nogen høje pris, at man tvinges til at skifte standpunkt, eller den omkostning det er, at man i et eller andet omfang udsættes for andres misbilligelse.

At fremme klimavenlige kostvalg ved at ændre på prisstrukturen er derfor en politik, der i højere grad end alternativerne bevarer et etisk frirum for den enkelte borger. Samtidig kan den effektivt bevirke, at vi kollektivt set bidrager til en bedre klimaudvikling ved vores valg af fødevarer. Hvis vi som politisk fællesskab ønsker at bidrage til en bedre klimaudvikling ved at tillægge os mere klimavenlige kostvaner, så bør vi hjælpe os selv og hinanden på vej ved at indføre en kødskat. Ikke et kønt ord, men måske skal vi vænne os til det.

Jeg har forklaret, hvorfor prisregulering er den kollektive strategi, vi bør vælge. Men jeg er overbevist om, at mange som udgangspunkt vil være uenige i, at vi overhovedet bør have en kollektiv strategi på dette område. Lad mig prøve at antyde, hvad jeg tror, man vil kunne indvende mod forslaget.

Statslig tvang i det godes tjeneste?

En overvejelse kunne være denne:

Alt dette om en kollektiv indsats for at spise mere klimavenligt er en helt utålelig moralisering af hverdagslivet! Skal et ophold ved køledisken i Bilka virkelig nu være en øvelse i politisk korrekthed? Skal vi ud i svære etiske overvejelser eller ligefrem selvbeprejelser, hver gang vi vælger en bøf til lørdagsmiddagen? Og skal vi til at fordømme hinanden for at lave hakkebøffer?

Det er lettest at svare på dette spørgsmål ved at dele det op i mindre dele:

Er det rimeligt at betragte valg af fødevarer som valg, der har etisk relevante konsekvenser? Er vores daglige valg af fødevarer noget, der meningsfuldt kan underkastes en etisk vurdering? Er det valgsitua-

tioner, hvor det giver mening at inddrage etiske overvejelser, når man beslutter sig?

Her er svaret klart ja. Det er klart, at vi ikke traditionelt tænker på valg af fødevarer som eksempler på etisk svære valg. Men det, at sådanne valg i sidste ende har konsekvenser for menneskers (og dyrs) mulighed for at leve et godt liv, gør, at det måske ses som valg, der meningsfuldt kan vurderes etisk.

Er ideen så, at mennesker på den daglige indkøbstur skal gøre sig alvorlige etiske overvejelser eller ligefrem plages af dårlig samvittighed, hvis de lister et stykke oksekød ned i indkøbskurven?

Her er svaret klart nej. Hele pointen med en kollektiv strategi, der er baseret på prisregulering, er, at vi skal tilrettelægge et system, der gør det let at gøre det rigtige, uden at man behøver at tænke over det, og dermed også uden at man behøver at plages af dårlig samvittighed.

Er dette så ikke en opfordring til, at vi fører social kontrol med hinanden og fremover fordømmer eller misbilliger mennesker, der spiser kød? Er det ikke en stigmatisering af en bestemt livsstil? Mennesker, der blot nyder en god bøf, stemples som dårlige og deres livsstil som moralsk anløbne?

Svaret er igen klart nej. Livsstile udpeges netop ikke som i sig selv moralsk dårligere eller mindreværdige. En kollektiv strategi, der er baseret på prisreguleringer, vil netop ikke behøve stigmatisering eller moralsk fordømmelse som virkemiddel. Vi kan se det som et spørgsmål om, at man i højere grad betaler for de omkostninger, der knytter sig til konsumtionen af kød, ikke at man straffes for at gøre noget forkert. På den måde kan vi forsøge at regulere vores adfærd uden at gribe til moraliserende social kontrol.

Etik må være et individuelt ansvar, ikke statens!

Her er en anden indvending:

At reflektere over, hvad der er det rigtige at gøre, og at påtage sig sit individuelle ansvar er en af de mest centrale opgaver i et menneskes liv. En demokratisk stat skal derfor ikke tage det etiske ansvar ud af

borgernes liv. Det er en misforståelse af, hvad det vil sige at handle etisk, hvis man tror, at det kan gøres med staten som mellemmand. Etiske handlinger skal udspringe af personlige overvejelser og motivationer, og derfor er en statslig klimavenlig kostpolitik et misfoster, uanset om den virker ved prisregulering eller på andre måder.

Svaret på denne indvending er faktisk meget enkel. Det kan meget vel være rigtigt, at staten ikke kan handle etisk på borgernes vegne. Men målsætningen med en kollektiv klimavenlig kostpolitik er ikke at få mennesker til at være mere etiske. Målsætningen er at forbedre klimaudviklingen. En politik, der virker ved prisregulering vil ikke reelt mindske mængden af etisk relevante valg, som individer har til rådighed. Den vil ikke fjerne muligheden for selv at overveje og reflektere eller muligheden for ved egne beslutninger og handlinger at gøre en etisk forskel.

Neutralitet i individuelle værdispørgsmål

En tredje bekymring går på, at staten ikke bør vælge side i kontroversielle, individuelle værdispørgsmål:

*En demokratisk stat bør beskytte borgeres rettigheder og muligheder for at leve det liv, de selv ønsker. Men staten skal være neutral i øvrige etiske spørgsmål. En demokratisk stat bør derfor ikke tvinge sine borgere til at leve i overensstemmelse med bestemte etiske idealer **ud over dem**, der ligger i idealet om en demokratisk stat. At vi har etisk ansvar for geografisk og tidsligt fjerne mennesker er et kontroversielt etisk synspunkt, der ligger **ud over** idealet om en demokratisk stat, og staten bør derfor være neutral i dette spørgsmål. Følgelig bør staten også være neutral i mange klimaspørgsmål og afstå fra at indføre en statslig klimavenlig fødevarerpolitik.*

Idealet om statslig neutralitet er genstand for en kompliceret diskussion i politisk filosofi, og det kan ikke her lade sig gøre at diskutere det fyldestgørende. Jeg har her formuleret det på en måde, så det er minimalt kontroversielt. Ideen er ikke, at staten skal være neutral i et hvilket som helst værdispørgsmål (for eksempel om ytringsfrihed eller lighed for loven). Staten skal blot være neutral i de spørgsmål, der ligger uden for den sfære, der kan siges at høre til en demokratisk stats værdigrundlag.

Dette er naturligvis ikke nogen præcis afgrænsning. Det er også en afgrænsning, der, uanset hvor den nærmere trækkes, vil være genstand for kontroverser. For der er ikke enighed om, hvad der præcist skal forstås ved en demokratisk stat eller ved, hvilket værdigrundlag en sådan er baseret på. Men det er en afgrænsning ikke desto mindre. Man kan selvfølgelig sige, at det, at en demokratisk stat fører en langsigtet, klimavenlig politik, er en betingelse for dens beståen på længere sigt, og derfor berettiget. Men af grunde, jeg ikke her kan forsøge at forklare nærmere, tror jeg ikke på denne strategi.

Det centrale er i stedet, at ingen seriøst kan mene, at staten aldrig legitimt kan føre politikker, der er ikke-neutrale (det vil sige, som er motiveret af en eller flere kontroversielle værdimæssige holdninger, som ikke alle deler, og som ikke kan siges at tilhøre en demokratisk stats værdigrundlag). I det mindste nogle ikke-neutrale politikker er legitime, hvis de *beslattes* på en passende demokratisk måde. Det kunne meget vel gælde politikker vedrørende Kongehuset, Folkekirken, vores ulandsbistand, det offentligt finansierede sundhedsvæsen, vores uddannelsespolitik, værnepligten i forsvaret, og meget, meget andet. Alle disse politikker, som staten jo fører og i sidste instans gennemtvinger med magt, hvis det er nødvendigt, kan kun motiveres ud fra værdimæssige eller religiøse synspunkter, som ikke alle statens borgere deler. Men samtidig er disse politikker ikke et bærende element i en demokratisk samfundsorden. Vi kunne udmærket have et velfungerende demokrati uden almindelig værnepligt, uden et kongehus eller med en adskillelse af kirke og stat. Når de nævnte politikker, som altså ikke er neutrale, alligevel er legitime (eller kan være det), skyldes det blandt andet, at de er genstand for demokratisk regulering.

En klimavenlig kollektiv kostpolitik kan meget vel høre til i samme kategori. En klimavenlig kostpolitik kan derfor være legitim, selvom den kun giver mening på baggrund af værdimæssige synspunkter, som er kontroversielle, og som ligger uden for, hvad der kan siges at tilhøre grundlaget for et demokrati. En betingelse er naturligvis, at der føres en åben diskussion om en klimavenlig kostpolitik, og at den vedtages på en passende demokratisk måde.

Uenighed om det faktuelle grundlag?

En fjerde indvending tager afsæt i det forhold, at en klimavenlig kost-

politik selvfølgelig vil være baseret på en række faktuelle antagelser om klimaets udvikling. De centrale er:

- at der overhovedet finder klimaforandringer sted
- at menneskelig aktivitet har en stor betydning herfor
- at konsekvenserne af klimaforandring kan være meget alvorlige eller ligefrem katastrofale,
- at politikker, der kan implementeres nu, kan gøre en væsentlig forskel
- at omkostningerne ved sådanne politikker ikke er større, end at det er rationelt at gøre noget nu snarere end at tilpasse sig ændringerne senere.

Man kan for eksempel mene, at det blot er en ondsindet myte, at der finder klimaforandring sted. Eller at de klimaforandringer, der finder sted, intet har med menneskelige aktiviteter at gøre. I begge tilfælde vil man naturligvis være modstander af, at staten begynder at føre en klimavenlig kostpolitik. Noget tilsvarende gælder de andre faktuelle antagelser.

Men her er jeg interesseret i en anden indvending, nemlig en, der tager afsæt i, at der er *uenighed* om de faktuelle antagelser, som ligger til grund for en klimavenlig kostpolitik. Der er uenighed om alle de nævnte antagelser. Mennesker, der hverken er generelt inkompetente eller uoprigtige, betvivler eller benægter dem.

Der er ingen tvivl om, at mange i debatten mener, at uenighed om de faktuelle antagelser i hele klimaspørgsmålet er en grund til tilbageholdenhed. Og man kan meget vel mene, at selv hvis der ikke var andre grunde til at være betænkelig ved en statslig klimavenlig fødevarerpolitik, så ville der være denne: Der er uenighed om de faktuelle antagelser bag en sådan politik.

Hvordan skal man stille sig til dette? Spørgsmålet er for stort til at diskutere bare nogenlunde fyldestgørende, men jeg vil godt give et forsigtigt bud. For det første er det vigtigt at sondre uenighed om de faktuelle antagelser i klimadebatten fra to andre fænomener:

- *Sandsynlighed*. Forudsigelser vedrørende udviklingen af jordens klimaudvikling angiver ikke, hvad der vil ske i fremtiden, men kun

en sandsynlighedsfordeling af forskellige udfald, det vil sige hvor sandsynlige forskellige udfald er.

- *Usikkerhed*. Forudsigelserne (det vil sige sandsynlighedsfordelingerne) er behæftet med usikkerhed, som basalt set skyldes utilstrækkelig viden om det enormt komplekse system, som jordens klima er. Det kan vise sig, at de modeller, vi bruger til at forudsige klimaets udvikling, har alvorlige mangler, og at de derfor giver resultater, der er helt forkerte.

At vi kun får sandsynlighedsfordelinger, som oven i købet er behæftet med en usikkerhed, hvis størrelsesorden det i sagens natur er meget vanskeligt sige noget om, gør det meget vanskeligt at træffe beslutninger om, hvad vi skal gøre. Men det kan ikke betyde, at vi skal lade være. Alle vidtrækkende beslutninger, både individuelle og kollektive, er i virkeligheden baseret på information af denne karakter.

Men er det noget andet med uenighed? Igen kræver spørgsmålet en mere omfattende diskussion. Men her er en overvejelse, denne diskussion kan tage afsæt i:

- 1) Statslig politik bør være baseret på faktuelle antagelser (for eksempel i form af sandsynlighedsfordelinger), som vi ved, er korrekte, eller, som vi har meget gode grunde til at mene, er korrekte
- 2) Hvis der er stor uenighed i de videnskabelige miljøer om en faktisk antagelse, så kan vi selvsagt ikke sige, at vi ved, at denne antagelse er korrekt, eller at vi har god grund til at antage, at den er korrekt.
- 3) Der er stor uenighed i de relevante videnskabelige miljøer om nogle af de faktuelle antagelser, der er relevante for en statslig klimavenlig kostpolitik.

Ud fra disse tre præmisser kan man argumentere for, at vi ikke bør have en statslig klimavenlig kostpolitik. Diskussionen bør så dreje sig om, hvorvidt vi skal acceptere præmisserne.

Et forsigtigt bud er dette. Tag først den tredje præmis. Er der stor uenighed om, at der finder en global opvarmning eller klimaforandring sted? Er der stor uenighed i de relevante videnskabelige miljøer om, at menneskelig aktivitet, som fører til udledningen af CO₂ og

andre gasser, spiller en rolle for den globale opvarmning? Nogle siger ja. Andre siger nej. For ikke-eksperter er det selvsagt umuligt at give en selvstændig vurdering. I praksis vil det kun være de relevante klima-eksperter selv, der kan fortælle os, om de er enige, og vi er derfor nødt til at forlade os på deres ord.

Men det er heller ikke sikkert, at de på dette højere niveau er enige, når de skal fortælle os, om der er stor uenighed eller ej. Eller, selv hvis alle de relevante eksperter faktisk er enige om, at der ikke er nogen stor uenighed, så vil der meget ofte være nogle, som hævder, at denne enighed kun er tilsyneladende. For udenforstående kan det igen være umuligt eller i det mindste meget svært at afgøre, hvem der har ret.

Jeg mener alligevel, der er en række grunde til, at vi tenderer til at overvurdere omfanget af seriøs uenighed i klimaspørgsmålet. Den vigtigste er, at vi præsenteres for disse uenigheder gennem medierne, som har et incitament til at overdrive uenigheder, når tilstedeværelsen af en uenighed er journalistisk interessant. En anden grund er den journalistiske norm om, at hvis der er to sider i en sag, så skal begge parter høres og høres på ligelige vilkår. Det kan betyde, at synspunkter, som reelt kun har meget få seriøse fortalere, præsenteres som ligeværdige i forhold til det, der er den videnskabelige konsensus.

Dette ændrer ikke på, at der selvfølgelig er tilfælde af seriøs uenighed, også om vigtige faktuelle antagelser. Skal dette kunne blokere for politisk handling? I mange tilfælde, men selvfølgelig ikke i alle, tror jeg igen, at svaret skal være et nej. Grunden er, at tilfælde af seriøs uenighed om faktuelle antagelser i klimaspørgsmålet nogle gange blot fortæller os, hvad vi vidste i forvejen, nemlig at forudsigelser om klimaudviklingen er behæftet med usikkerhed. Og som vi har set: Vores bedste bud på, hvad der kan ske i fremtiden, er behæftet med usikkerhed. Det skal indgå i overvejelserne, men ikke få os til at afstå fra at handle.

KLIMA VENLIG KOST - HVORDAN? - ET FORBRUGSSOCIOLOGISK PERSPEKTIV

AF LOTTE HOLM, PROFESSOR VED INSTITUT FOR HUMAN ERNÆRING,
KØBENHAVNS UNIVERSITET

Spise må vi hver eneste dag, og for mange af os er indkøb og madlavning en daglig rutine, som vi gennemfører, som det nu bedst kan lade sig gøre i den skønsonne blanding af aktiviteter, sociale relationer og samfundsmæssige organiseringer og strukturer, som udgør vores hverdagsliv. I maden og måltidet mødes vores fysiologiske behov for næring og energi med kulturelle normer og regler for det passende og med vores individuelle lyster og præferencer – og her indløses ambitioner om gode måltider og harmonisk familieliv under hensyntagen til forhåndenværende ressourcer af tid og penge. I vores daglige praksis påvirkes vi desuden af mere overordnede diskussioner om samfundsmæssige temaer og problemstillinger. Aktuelt er det klimaforandringerne, som skal diskuteres.

I det følgende berettes om nogle af de hverdagslige betingelser for, at vores fødevarerforbrug kan ændre sig i klimavenlig retning. Hvilken interesse lægger forbrugere for dagen? Hvordan harmonerer forandringsønskerne med den etablerede madkultur? Hvilke værdier er på spil? Og hvad skal der til for at gennemføre effektive forandringer? Fokus i artiklen er én af de vigtige fremtidige forandringer i vores fødevarerforbrug: nedsættelsen af vores forbrug af kød.

Kødforbruget...

Det er blevet fremhævet, at en nedsættelse af kødforbruget vil være et meget vigtigt bidrag til at mindske klimabelastningen. I Danmark har vi et højt kødforbrug, ifølge nogle oplysninger verdens højeste (se diskussion af dette i Jørgen E. Olesens indlæg i denne bog). Ifølge de nationale kostundersøgelser, som Fødevarerinstitutionen på DTU løbende gennemfører, spiser voksne danskere i gennemsnit 119 g kød om dagen (Fagt et al. 2008), svarende til 833 g om ugen. Vil det have negative konsekvenser for sundheden, hvis kødforbruget blev sænket i

Danmark? De danske kostråd angiver ikke nogen mængder for, hvor meget kød det anses for passende at spise, men i en nylig international konsensusrapport om sammenhængen mellem kost, motion og kræft anbefales det, at det gennemsnitlige forbrug af rødt kød (oksekød, svinekød, lamme- og gedekød) i befolkningen ikke overstiger 300 g om ugen (World Cancer Research Fund/American Institute for Cancer Research 2009). Set i dette perspektiv vil en halvering af det danske kødforbrug være et skridt i gavnlig retning.

Hvordan vil en sådan forandring kunne gennemføres? Er det realistisk at forestille sig, at befolkningen vil være villige til at ændre sine kostvaner i en sådan retning?

Hvor stor er interessen i befolkningen?

At ændre madvaner af hensyn til klimaet er at lade sine fødevarerindkøb, sin madlavning og sine måltider påvirke af et hensyn, som umiddelbart ligger udenfor det, der normalt påvirker madvaner. I hverdagen er måltiderne vigtige samlingspunkter. De regnes for centrale for familieskabelsesprojektet, det vil sige de daglige rutiner, som sikrer, at familier samles og bekræfter deres fællesskab. For den enkelte forbruger, som står for madindkøb og madlavning, er det derfor sociale og praktiske hensyn, der står i forgrunden, når der vælges mad. Men ikke udelukkende disse hensyn, for gennem årtier har andre og mere langsigtede hensyn presset sig på: sundhed, først og fremmest, men i de senere år også miljøhensynet.

Det, at se sit fødevarerforbrug i et sundhedsperspektiv, er relativt almindeligt i Danmark. I sociologiske undersøgelser af madvaner er sundhed ofte det første tema, som dukker op selv ved helt åbne og uspecifikke interviewspørgsmål. Det er en velkendt norm, båret oppe af årtiers offentlig sundhedsoplysning, at madvaner bør være sunde, og at dette betyder, at de skal være varierede, fedtfattige, grønsags- og frugtrige osv. (Margetts et al. 1997).

Sunde kostvaner drejer sig om sammensætning af kosten og de enkelte måltider, altså i høj grad om hvad der sker i køkkenet og ved spisebordet. Men sundhedshensynet spiller også ind når der købes fødevarer. I en surveyundersøgelse fra 2001 angav 47% af et repræsentativt udvalg af voksne danskere, at de i *høj grad* vælger fødevarer ud fra,

hvor sunde de er (42% angav at gøre det i *nogen grad*). I den praktiske hverdag betyder en sådan sundhedsinteresse ikke, at sundhed tillægges større værdi end for eksempel hensynet til præferencerne hos dem, der skal deltage i måltidet, eller end hvilket måltid der er tale om. Den måltidsansvarlige afvejer hensynet til familiens sundhed med sociale og situationelle hensyn – men sundhedshensynet er altså typisk et af de temaer, som indgår i hverdagens ofte komplekse afbalanceringer.

At se sit fødevarerforbrug i et miljøperspektiv er lidt mindre veletableret, men dog ikke helt fremmed. I undersøgelsen nævnt ovenfor angiver 33% således, at miljøhensynet i *høj grad* spiller en rolle, når de køber fødevarer (39% i *nogen grad*) (Holm & Halkier, upublicerede data). Dette er bemærkelsesværdigt for så vidt som det at tage hensyn til miljøet ikke umiddelbart hænger sammen med de mere umiddelbare hensyn til de spisende og omsorgen for dem. Denne indstilling blandt forbrugerne er positiv i forhold til mulighederne for at mindske klimabelastningen gennem at ændre fødevarerforbruget. Det skal dog understreges, at tallene nævnt ovenfor vedrører holdninger og ikke nødvendigvis handlinger. Mere dybdegående undersøgelser viser, at også miljøhensynet i høj grad filtreres gennem hverdagens øvrige hensyn og derfor er omgærdet af betydelig ambivalens (Halkier 2001).

Miljøhensyn i forbindelse med fødevarerforbrug er især koblet til økologisk forbrug. I Danmark er forbruget af økologiske fødevarer højt sammenlignet med andre lande, hvor mange forbrugere også er interesseret i miljøvenlige fødevarer. Det skyldes dels, at distributionen af økologiske fødevarer foregår gennem main-stream kanaler, det vil sige supermarkedskæderne, og dels at der generelt er stor tillid til det statslige Ø-mærke. Men det skyldes også, at mange forbrugere mener, at økologiske fødevarer har en bedre kvalitet end konventionelt dyrkede, og at de er sundere (O'Doherty Jensen et al. 2008).

En stort anlagt undersøgelse både af holdninger og handlinger i forhold til økologiske fødevarer omfattede fokusgruppeinterviews, en surveyundersøgelse og analyse af fødevarerindkøb igennem et år for over 2000 voksne danskere. Her blev seks forskellige segmenter af fødevarerforbrugere identificeret i Danmark: *De overbeviste* er engage-

rede i mad, har tillid til den økologiske sektor og er tilfredse med de økologiske produkter. *De positivt stemte* har også tillid til sektoren, men afvejer køb af økologi mod bekvemmelighed. *De mærkeopmærksomme* forbinder økologimærket med en bedre fødevarekvalitet, men ser bort fra økologien. *De produktfokuserede* er engagerede i mad, men interesserer sig ikke for økologiske produkter. *De ligeglade* er uengagerede i mad og ligeglade med økologi, og *de skeptiske* nærer mistillid til produktionsforholdene bag og kontrollen med mærkningen af økologiske produkter. I forhold til køb af økologiske fødevarer er det således de tre førstnævnte segmenter, som er mest positive. De tre sidstnævnte tilkendegiver, at de ikke efterspørger økologiske produkter.

En væsentlig forskel mellem segmenterne er forholdet til det, som i undersøgelsen kaldes 'fjernomsorg'. Hermed refereres til en "tendens til at knytte 'næromsorg' for familie og venner (de spisende) sammen med en generaliseret omsorg for jordens tilstand nu og i fremtiden (jord, vandkvalitet, planter, dyr, natur og behov hos kommende generationer" (O'Doherty Jensen et al. 2008, 102). En sådan indstilling er naturligvis gunstig i forhold til opbakning til at nedbringe klimabelastningen fra fødevarerforbruget, for den vil oplagt inkludere opmærksomhed på, hvor meget forskellige fødevarer bidrager til CO₂-udledningen.

De omtalte seks segmenter tilkendegiver i surveyundersøgelsen varierende grader af 'fjernomsorg'. De *overbeviste* er det eneste segment, som har en høj grad af 'fjernomsorg', de *mærkeopmærksomme* og *positivt stemte* udviser varierende grad af 'fjernomsorg', de *produktfokuserede* og *ligeglade* er indifferente, mens de *skeptiske* tilkendegiver en lav grad af 'fjernomsorg'. En nærliggende tolkning er derfor, at de *overbeviste* vil være hurtige til at mobilisere en kobling mellem deres fødevarerindkøb og klimaproblematikken, mens de øvrige segmenter vil være tilbageholdende i varierende grad.

Tabellen nedenfor bringer flere detaljer om de seks segmenter og deres fødevarerforbrug.

TABEL 1: SEGMENTERNES ANDEL AF BEFOLKNINGEN, DEN GENNEMSNITLIGE ANDEL AF DERES FØDEVAREBUDGET ANVENDT TIL ØKOLOGISKE FØDEVARER I 2006, SEGMENTERNES ANDEL AF AFSÆTNINGEN AF ØKOLOGISKE PRODUKTER SAMT ANDELEN AF DEM, SOM ANGIVER OFTE AT VÆRE BEKYMRET FOR, HVOR MEGET ENERGI, DER ER BRUGT PÅ AT PRODUCERE OG TRANSPORTERE MADVARER.

	Over- beviste	Mærke- opmærk- somme	Positivt stemte	Produkt- fokuserede	Ligeglade	Skeptiske
Andel af befolkningen	17%	16%	19%	24%	11%	12%
Gennemsnitlig budgetandel økol.	14%	7%	7%	2%	2%	1%
Andel af økol. afsætning	46%	19%	23%	8%	3%	2%
Bekymret over energiforbrug	33%	21%	14%	15%	14%	9%

Kilde: O'Doherty Jensen et al. 2008, 120 & 122.

Tabellen viser, at de tre segmenter, som i forskellig grad er positivt stemte overfor økologiske fødevarer, udgør 52% af befolkningen. Generelt er det små andele af fødevarebudgettet, som går til økologiske produkter, men det er størst hos de positive grupper. Tilsammen tegner de sig for 88% af afsætningen af økologiske fødevarer. Særligt springer de *overbeviste* i øjnene: De bruger 14% af deres budget på økologiske fødevarer, men tegner sig for 46% af den samlede afsætning. Tabellen demonstrerer således tydeligt, at der er en sammenhæng mellem holdninger og handlinger. Positive opfattelser af fødevarer og økologi har betydning for de faktiske indkøbsmønstre. Det bør dog bemærkes, at selv forbrugersegmenter, som erklærer sig uinteresserede i økologi, tilsammen tegner sig for 13% af afsætningen af økologiske fødevarer. Det er sandsynligt, at dette skyldes produkternes tilstedeværelse i supermarkeder, deres hyldeplacering, kvalitet og pris. Det er en vigtig påmindelse om, at selvom bevidste holdninger er vigtige, så har sådanne praktiske forhold også stor betydning for, hvordan fødevarerforbruget sammensættes.

I forhold til klimaproblematikken bekræfter tabellen, at opmærksomhed på, hvor meget energi der går til at producere og transportere fødevarer, er størst blandt de, som har en høj grad af 'fjernomsorg'. Dog er der i alle segmenter nogle, som ikke afviser temaet.

Forbrugerrådets og Etisk Råds panelundersøgelse af holdninger til fødevarer, klima og etik bekræfter en positiv stemning overfor forbrugeres ansvar for klimaproblemet. For eksempel angiver 26% af de 928 paneldeltagere, at de helt sikkert er villige til at bidrage til en reduktion af CO₂-udledningerne, selvom det kan betyde, at deres udgifter til mad vil stige. Der er ligeledes 26%, der angiver, at de helt sikkert er villige til at ændre madvaner for at mindske påvirkning af klimaet (Forbrugerrådet 2009). Undersøgelsesdeltagerne er vidende om, at kød er den fødevarergruppe, som bidrager mest til udledningen af drivhusgasser. Alligevel er det kun 10%, som oplyser, at de 'altid' spiser mindre kød for at gøre deres forbrug klimavenligt, mens 30% siger, de gør det 'af og til' (Forbrugerrådet 2009). Samlet peger denne undersøgelse på, at der er ret stor opmærksomhed på klimabelastningerne ved fødevarer- og især kødforbruget, mens forbrugeres faktiske praksis tilsyneladende ikke modsvarer opmærksomheden.

Alt tyder på, at der blandt danske forbrugere er en voksende erkendelse af, at klima og fødevarerforbrug hænger sammen og kræver handling – også af den individuelle forbruger. Den første undersøgelse peger på, at en positiv holdning til økologi kan være afsæt for en positiv holdning til at tage klimahensyn i forbindelse med fødevarerforbruget. Imidlertid er det vigtigt at understrege, at de to hensyn ikke kan tilgodeses i en og samme praksis. Hvor hensynet til miljø og interessen for økologi praktisk kan omsættes ved, at man vælger økologisk frem for konventionelt dyrkede fødevarer, må hensynet til klimabelastningen omsætte sig i helt andre madvaner: Den relative andel af kød i den daglige kost bør for eksempel nedsættes. Det vil mange forbrugere opleve som en drastisk forandring af madkulturen og som en indgriben i veletablerede kulturelle normer og strukturer.

Mere om dette i det følgende.

Kød i madkulturen

I Danmark spiller kød en central men tvetydig rolle i madkulturen. Kød er på den ene side en værdsat spise, men modsat er der også stærke negative følelser overfor kød og det at spise kød.

Flere antropologiske undersøgelser har vist, at kød traditionelt rangerer højt i vestlig madkultur. Mest tydeligt fremhæves det i Julia Twigg's

beskrivelse af det madhierarki, som hun finder, kendetegner den vestlige madkultur (Twigg 1984). Her har kød den højeste status. Det gælder først og fremmest rødt kød, men det følges umiddelbart af de mere blodløse kødarter som kylling og fisk. Herunder finder man andre dyriske produkter som æg, ost og mælk. I bunden af hierarkiet finder man vegetabiliske produkter: frugt, grøntsager og kornprodukter.

Historisk har kød været knyttet til social status og prestige. I middelalderen kom uligheden mellem bønder og adel blandt andet til udtryk i kontraster, når det gjaldt mad. Mens de fattige levede af brød og ost, kunne de rige indtage store middage med forskellig slags kød (Bjørkum, Lien & Kjærnes 1997). Der har været historiske perioder, hvor det røde kød har været forbeholdt mennesker med høj status som for eksempel krigere eller frie mænd, og forbudt eller rationeret for mennesker med lavere status som kvinder, børn, ældre eller syge (Twigg 1984). I ernæringsvidenskabens historie spiller kød også en vigtig rolle. Justus Liebig's energiteori fra midten af 1800-tallet postulerede blandt andet, at protein var den eneste kilde til energi for muskelarbejde. Dermed blev det fastslået, at kød var vigtig mad (Bjørkum, Lien & Kjærnes 1997, 109). Kødets betydning ikke bare for fysisk styrke og aktivitet, men også for folkenes nationale styrke, industrielle produktivitet og intellektuelle kapacitet blev fremhævet af både læg og lærd. Således hed det i en engelsk populærvidenskabelig foredragsserie fra 1860: "I menneskets historie viser det sig, at de racer, som har taget animalsk føde til sig, er de stærkeste, de mest moralske og intellektuelle racer i menneskeheden" (Bjørkum, Lien & Kjærnes 1997, 109).

Kød i traditionelle måltider

Kødets placering i toppen af hierarkiet betyder, at det er det levnedsmiddel, som vurderes højest. Det udgør det centrum, hvorom de vigtige måltider struktureres. Indenfor det varme måltid bygges hovedretten op omkring kødet – og det er kødet, som bestemmer, hvad retten skal hedde. Siger vi, at vi får frikadeller eller hakkebøf til middag, behøver vi ikke nævne, at vi spiser kartofler, sovs, gulerødder, ærter eller bønner til. Hvis gulerødderne byttes ud med ærter eller bønner, ændrer retten ikke navn, men er stadig hakkebøf. Men hvis kødet, rettens centrum, ændres, bliver den en anden ret. Erstattes det hakkede oksekød med hakket svinekød, er der ikke længere tale om hakkebøf,

men om krebinetter. Selv i retter, hvor kød blot bliver brugt som en ingrediens, for eksempel som en del af en salat, er det kødet, der navngiver retten. Vi taler om hønsesalat eller skinkesalat. Kød indtager en så dominerende plads i den vestlige verdens madkultur, at den måde, kød strukturerer retter på, genfindes selv i det vegetariske køkken. For eksempel finder man på menukort i vegetariske restauranter i USA vegebøffer eller vegetariske burgere osv. (Gvion Rosenberg 1990).

Kødets høje status afspejles ikke kun i de enkelte retter, men også i den rangordning af måltider og fødevarer, som er en væsentlig struktur i traditionel dansk madkultur (se figur 1).

FIGUR 1: SAMMENHÆNGEN MELLEM RANGORDNING AF FØDEVARER OG MÅLTIDER I DEN TRADITIONELLE DANSKE MADKULTUR

	Rangordning af måltider	Rangordning og kombination af fødevarer
1.	Middag/aftensmad	Kødet navngiver hovedretten Grøntsager Kartofler (erstatte kornprodukter)
2.	Frokost	Pålægsprodukter navngiver "maden": grøntsags-, oste-, ægge-, fiske- eller kødprodukter Mindre synlige del: rugbrød
3.	Morgenmad	Kornprodukter navngiver retten og udgør den dominerende bestanddel

Kilde: O'Doherty Jensen, 2003

Hovedmåltiderne kan rangordnes efter, hvor mange ressourcer i form af tid og penge der anvendes på deres tilberedning, hvor komplekse de er, hvor mange mennesker, der deltager i dem, eller hvor ceremonielle de er. Herved rangerer den varme middagsmad højest, frokosten i midten og morgenmaden lavest. I det højest rangerede måltid – aftensmaden – er den højest rangerede fødevarer den væsentligste bestanddel, og i det lavest rangerende morgenmåltid udgør de lavest rangerede kornprodukter hovedbestanddelen. I frokostmåltidet mellem disse to yderpunkter fastholdes et kornprodukt (rugbrød) som den ene bestanddel, men med pålæg fra midten eller toppen af fødevarerangstigen (O'Doherty Jensen 2003). Denne traditionelle madkultur betyder, at klimaansbefalinger kan støde på modstand: Forsla-

get om at erstatte kød med flere grøntsager eller brød er i realiteten et forslag om at nedgradere måltider.

Ubehag ved kød

Kødets placering i toppen af hierarkiet betyder ifølge Twigg, at det også befinder sig tættest på det, som er tabu. Det, som er mest prisværdigt og helligt, er også det mest potentielt farlige og besmittende, netop på grund af dets styrke og kraft. Dyriske levnedsmidler kan derfor også fremprovokere ubehag og afsky, på en måde som vegetabiliske levnedsmidler sjældent gør. Denne status som højt værdsat og tæt på det afskyelige hænger ifølge Twigg sammen med kødets forbindelse til det dyriske. Kød menes at fremme visse kvaliteter hos den, der spiser det. Styrke, aggression, passion, seksualitet - alt det, som normalt tilskrives menneskets dyriske natur, og som værdsættes, men kun i afbalancerede doser. Kød forbindes desuden med blod, som bærer en lang historie af symbolske betydninger. Blodet er sjælens medium, selve livets essens, et stærkt bånd mellem mennesker, lidenskabernes sæde, et tegn på menneskets karakter - man kan være varmblodig og dermed fuld af lyst, impulsiv og temperamentsfuld, eller koldblodig og dermed beregnende, umenneskelig, måske grusom. Der er stærke følelser på spil i forhold til blod, mennesker kan besvime ved synet af det.

Alt dette betyder, fremhæver Twigg, at mennesker har ambivalente følelser over for kød. På den ene side værdsættes kød, men der er også en underliggende strøm af ubehag og modvilje - endda skyld - jf. myter og legender, for eksempel om Edens Have som et vegetarisk paradys. Modviljen kan mobiliseres og blive tydelig, når der er anledning til det.

Den engelske antropolog Nick Fiddes argumenterer for, at en sådan anledning er de forandringer i det moralske klima omkring kødforbrug, som har fundet sted gennem de seneste årtier (Fiddes 1991). Vestens antropocentriske natursyn, hvor naturen betragtes som instrument til at opfylde menneskelige behov og kun værdsættes herudfra, er i skred. I stigende grad vinder et kommunikativt natursyn frem, som ønsker at respektere naturen i kraft af sin egen rigdom og pragt, og som forstår mennesket som en del af naturen, ikke som hævet over den. Fiddes ser det at spise kød som et magtsymbol og stil-

ler spørgsmålet: Er der noget mere kontant og indiskutabelt tegn på herredømme end at nedlægge sin modstander og tilintetgøre ham ved at spise ham og inkorporere ham som en del af sin egen krop? Det at spise kød, er det ultimative tegn på den magt, mennesket tager over naturen, i dette tilfælde i form af dyrene.

I disse år rokkes der ved opfattelsen af denne magt som et indiskutabelt gode, anfører Fiddes. Han ser protesterne mod det moderne landbrugs produktionsmetoder og transport af levende dyr til slagterierne, protestbevægelserne mod anvendelse af dyrepels til beklædning, forsvar for truede dyrearter og protester mod rævejagt i England som tegn på en ny moralsk opfattelse af, hvordan dyr bør bruges og behandles (Fiddes 1997). Forandringerne hænger sammen med et nyt moralsk klima, hvor etik får en stigende betydning i forhold til teknologisk rationalitet, hvor kvindebevægelserne kritisk anfægter mænds ret til at indtage en herskerposition, og hvor miljøbevægelserne stiller spørgsmålstejn ved det ufarlige i menneskets fortsatte herredømme over naturen. Disse forhold peger på, at det i dag ikke længere nødvendigvis anses for et ubetinget gode at demonstrere sin magt over naturen – ved for eksempel at spise kød (Fiddes 1991).

Opfattelser og brug af kød

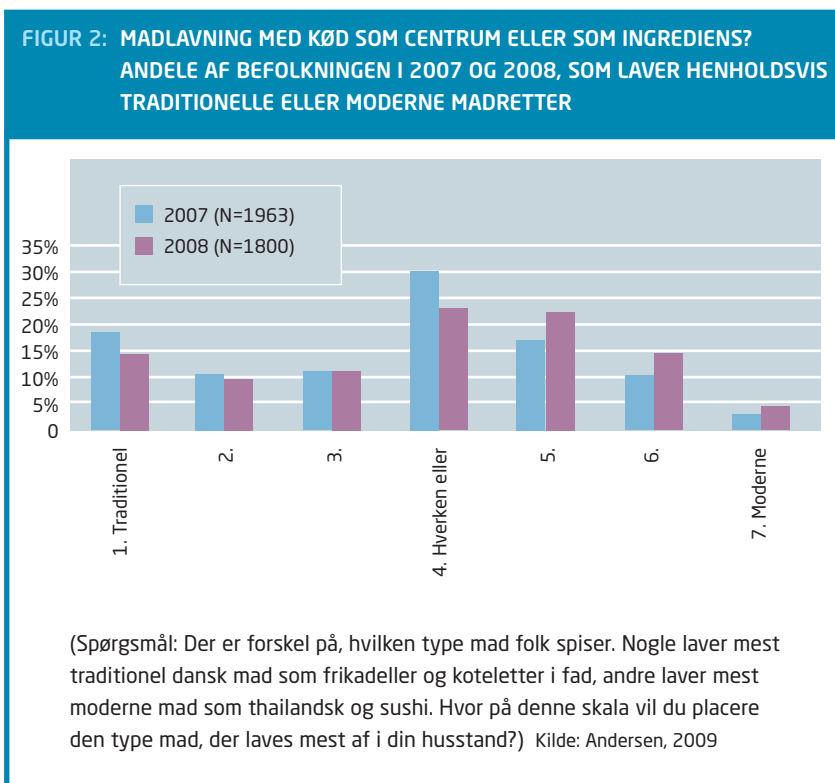
Et vist ubehag ved kød er også fremkommet i en kvalitativ undersøgelse af forbrugeres opfattelser af fødevarekvalitet (Holm & Kildevang 1996). Kød var den kategori af fødevarer, som mest hyppigt blev omtalt med kritiske forbehold. Negative kommentarer drejede sig for det første om, at kød stammer fra dyr, det vil sige at tanken om, at *"man skal slå nogen ihjel, for at jeg skal få noget at spise"*, var frastødende. Mere sanselige tilkendegivelser gik på, at man ikke køber kylling i uopskåret form, fordi den *"fuldstændig ligner en baby"* (Holm & Møhl 2000). Der udtryktes skepsis overfor den moderne kødproduktion, for eksempel for dyrenes vilkår i det moderne landbrug eller mistanker til processer i industri og detailhandel om snyd og dårlig kvalitet. Det at spise meget kød – især svinekød – anså nogen for kulturelt tilbagestående, det blev forbundet med en lidt trist og ensformig madkultur, som man typisk ville finde på landet – langt fra storbyens moderne madkultur med mange og forskellige grønsager. Endelig var det almindeligt at fremhæve negative sundhedsmæssige aspekter af kødspisning, her især centreret omkring fedt i kosten.

Det er især blandt kvindelige forbrugere, man finder en kritisk holdning til kød. I undersøgelsen fremhævede flere kvinder, at hvis det ikke var for mand og børn, ville de gerne holde helt op med at spise kød. Men både børn og især mænd mentes at have behov for kød. Talrige undersøgelser peger på, at mænd gennemsnitligt har en højere præference for kød, end kvinder har, og at kød relativt fylder mere i mænds end i kvinders kost (O'Doherty Jensen & Holm 1999). En norsk undersøgelse bekræfter, at mænd spiser kød oftere end kvinder – uanset om de bor alene eller ej. Men kvinder, der bor sammen med mænd, spiser kød oftere end kvinder, der bor alene (Lien, Bjørkum & Bye 1998). Kødforbrug og køn hænger således sammen på særlige måder, og en politik, som sigter mod at nedsætte kødforbruget, må forholde sig til de betydninger, kød traditionelt har for mandlig kønsidentitet. Imidlertid er disse forhold ikke statiske. For eksempel er kønsforskellene i madkultur ikke så store blandt højtuddannede mænd og kvinder, og det kan forventes, at en generel udligning af uligheden mellem kønnene også vil mindske forskellene i deres kostvaner.

Samtidig peger den tidligere nævnte undersøgelse på en interessant forandring i måltidskulturen. Selvom mange stadig spiser masser af traditionelle danske retter som frikadeller, forloren hare og hakkebøf, spiser man i stigende grad også retter, som kan beskrives som mere moderne og internationale - for eksempel chili con carne, lasagne eller moussaka. Begge slags retter indeholder hakket kød, men de adskiller sig væsentligt på ét punkt. I de traditionelle danske retter formes det hakkede kød, så det ligner helt kød, enten bøffer eller steg. Og kødet optræder som centrum i retten, hvortil der serveres tilbehør i form af kartofler, grøntsager og sovs. I de mere moderne og internationale retter indgår det hakkede kød som en ingrediens i sovsen, som er med til at give den konsistens og smag. Kødet har mistet sin særstatus som centrum for retten, men indgår som en ingrediens på linje og niveau med krydderier, grøntsager og væske. Måske indvarsler dette en ny og mere beskedne rolle for kødet (Holm & Møhl 2000).

Etableringen af en ny, moderniseret måltidskultur med mindre kød kan altså hente afsæt i vaner, som ser ud til allerede at være ved at etablere sig. En nylig surveyundersøgelse tyder for eksempel på, at der bliver flere og flere, som rapporterer, at de laver mest moderne mad,

det vil sige typisk retter, hvor kød indgår som ingrediens og ikke er centrum i retten. Se figur 2.

Figuren viser, at hvor 40% i 2007 angav, at de mest lavede traditionelle retter, hvor kød er centrum, var andelen heraf faldet til 30% i 2008 – omvendt var andelen, som oplyste, at de mest lavede moderne retter, steget fra 35% til 42%. 'Hverken-eller' gruppen faldt i samme periode fra 30% til 23%. Det skal understreges, at disse oplysninger ikke dokumenterer, at folk i praksis efterlever deres tilkendegivelser. Og at hvis de gør, behøver en sådan forandring ikke at afspejle sig i et mindre kødforbrug samlet set. Også moderne retter kan indeholde meget kød, folk kan droppe de kødløse aftensmåltider, de kan inddrage mere kød i øvrige måltider som for eksempel frokost og morgenmad osv. osv. Men oplysningerne om ændringer i typer af varme retter er interessante, fordi de er et fingerpeg om, at en kulturel forandringsproces er i gang, som i hvert fald i princippet muliggør en ny og anderledes placering af kød i madkulturen.

Kultur gør det ikke alene

En varig og effektiv nedsættelse af kødforbruget kan dog ikke overlades til de kulturelle forandringsprocesser alene. Klimaforandringerne skærper de værdiforandringer i synet på menneske og natur, som har været i gang i de seneste årtier. Med jordens opvarmning indvarsles for eksempel ifølge antropologen Kirsten Hastrup behovet for en ny oplysningstid, som kan etablere en forståelse af, at livet på planeten hænger sammen, og at mennesker forskellige steder på jorden er afhængige af hinanden (Borking 2009). Men sådanne værdiforandringer sker ikke af sig selv, de må understøttes og kobles til praktiske handlemuligheder. Klar information om relevante forbrugsændringer, der sammentænker den aktuelle klimaforandring med øvrige miljøproblemer og med hensynet til sund ernæring er derfor helt nødvendig. Det vil gøre det muligt for de individer, der ønsker det, at forandre deres forbrugsvaner.

Aktuelt peger flere undersøgelser på, at forbrugere i mange lande ønsker at handle klimavenligt, men at de oplever hindringer i form af mangel på information om effektive handlinger, mangel på prisændringer, som fremmer et klimavenligt forbrug, og en følelse af håbløshed, som fører til handlingslammelse: Hvordan kan et enkelt individs handlinger have betydning? Hvad hvis andre ikke handler på samme måde? (Munasinghe et al. 2009). Retfærdighed er et vigtigt tema. Som individer beror vores villighed til forandring også på, at vi kan se, at andre også handler, at vi er en del af et større kollektiv.

Regering og erhvervsliv må fokusere ligefremt og fair på almindelige gennemsnitsforbrugere frem for at forvente, at den heroiske minoritet af grønne forbrugere skal købe samfundet ud af den manglende bæredygtighed

hedder det for eksempel i en rapport fra England (Sustainable Consumption Roundtable 2006). Effektive og varige ændringer kræver institutionelle forandringer på mange niveauer i samfundet, både inden for offentlig regulering, på markedet og inden for produktion og handel med fødevarer. Institutionelle forandringer vil også påvirke de individer, som ikke individuelt beslutter sig for at iværksætte klimavenlige forbrugsstrategier. Bevidst gennemførte samfundsmæssige forandringer kræver koordination og samarbejde mellem mange

aktører, både private og offentlige, individuelle og kollektive. Det er kun staten – eller staterne i internationalt samarbejde - og det politiske system, som kan sikre en sådan koordinering og give den legitimitet og en klar og konsistent retning.

Litteratur

Andersen, L.M. 2009. *Documentation of CONCEPT questionnaires*. Copenhagen: Institute of Food and Resource Economics, University of Copenhagen. Downloaded from: <http://orgprints.org/15741>

Bjørkum, E, M Lien & U Kjærnes. 1997. *Kjøtt, forbrukeroppfatninger og offentlig debatt - en litteraturstudie [Meat, consumers perceptions and public debat. A literature-review]* Statens institutt for forbruksforskning, Lysaker.

Borking, L. 2009. En ny oplysningstid er på vej. Information, 27. oktober, København, Dagbladet Information.

Fagt, S, A Biloft-Jensen, J Matthiessen, M.W Groth, T Christensen & E Trolle. 2008. *Danskernes kostvaner 1995-2006. Status og udvikling med fokus på frugt og grønt samt sukker*. Søborg: Fødevevareinstituttet, DTU.

Fiddes, N. 1991, *Meat. A natural symbol*. Routledge, London.

Fiddes, N. 1997. Declining meat: past, present...and future imperfect? in *Food, Health and Identity*, ed. P. Caplan. London: Routledge: 252-267.

Forbrugerrådet. 2009. *Forbrugernes viden om fødevarer, klima og etik*. Forbrugerrådet, København.

Gvion Rosenberg, L. 1990. Why do vegetarian restaurants serve hamburgers?: Toward an understanding of a cuisine. *Semiotica*, vol. 80, no. 1/2: 61-79.

Halkier, B. 2001. Consuming Ambivalences. Consumerhandling of environmentally related risks in food. *Journal of Consumer Culture*, vol. 1, no. 2: 205-224.

Holm, L & H Kildevang. 1996. Consumers' views on food quality. A qualitative interview study. *Appetite*, vol. 27: 1-14.

Holm, L & M Møhl. 2000. The role of meat in everyday food culture: an analysis of an interview study in Copenhagen. *Appetite*, vol. 34, no. 3: 277-284.

Kjærnes, U & L Holm. 2007. Social factors and food choice: consumption as practice, in *Understanding Consumers of Food Products*, eds. L. Frewer & H. C. M. v. Trijp. Cambridge: Woodhead Publishing Ltd: 511-533.

Lien, M, E Bjørkum & E.K Bye. 1998, *Kjøtt, holdninger og endring*. Oslo; Statens institutt for forbruksforskning.

Margetts, B, J Martinez, A Saba, L Holm & M Kearney. 1997. Definitions of "healthy" eating: a pan-EU survey of consumer attitudes to food, nutrition and health. *European Journal of Clinical Nutrition*, vol. 51: 23-29.

Munasinghe, M, P Dasgupta, D Southerton, A Bows & A McMeekin. 2009. *Consumers, business and climate change*. The University of Manchester: Sustainable Consumption Institute.

O'Doherty Jensen, K. 2003. Hvad er "rigtig mad"? i *Mad, mennesker og måltider 1*, eds, L. Holm. København: Munksgaard: 65-80.

O'Doherty Jensen, K. & L Holm. 1999. Preferences, quantities and concerns: Socio-cultural perspectives on the gendered consumption of foods. *European Journal of Clinical Nutrition* no. 53: 351-359.

O'Doherty Jensen, K., T.B Lund, L.M Andersen, V.T Christensen, S Krarup, T Christensen, S Denver, H Bossen, H Hindsberg, T Roland, & G Øllgaard. 2008. Hvorfor køber forbrugerne økologi? i *Udvikling*,

vækst og integritet i den danske økologisektor. Red. H. F. Alrøe & N. Halberg. Foulum: International Centre for Research in Organic Food Systems: 91-129.

Sustainable Consumption Roundtable. 2006. *I will if you will. Towards sustainable consumption*. London: Sustainable Development Commission.

Twigg, J. 1984. Vegetarianism and the meanings of meat in *The Sociology of Food and Eating*, ed. A. Murcott. Aldershot: Gower Publishing: 18-30.

World Cancer Research Fund/American Institute for Cancer Research. 2009. *Food, Nutrition, Physical Activity, and the Prevention of Cancer: a Global Perspective*. Washington D.C.

I SKYGGEN AF VORES MORALSKE FORFALD

AF MICKEY GJERRIS, LEKTOR VED CENTER FOR BIOETIK OG RISIKOVURDERING,
KØBENHAVNS UNIVERSITET

Intro

Jorden brænder! Den globale gennemsnitstemperatur stiger, isen ved polerne smelter, verdenshavene stiger, permafrosten smelter. Ifølge klimaforskerne er der stor sandsynlighed for, at problemerne er menneskeskabte. Det er vores udledninger af drivhusgasser, der er årsagen til klimaforandringerne (Olesen 2009). Efter i 15-20 år at have diskuteret, om forskerne nu havde ret, og om vi overhovedet behøvede at gøre noget, er det politiske klima nu skiftet. Både som symbolpolitik og som reel trussel, der kræver politisk handling, er klimaet nu kommet på den politiske og folkelige dagsorden. Diskussionen handler ikke om, hvorvidt vi skal gøre noget, men hvad vi skal gøre.

Den diskussion har en tendens til hurtigt at blive en meget teknisk diskussion, hvor fordele og ulemper i det store klimaregnskab gøres op på forskellige måder. Er det bedst for atmosfærens CO₂-indhold, at vi brænder biologisk materiale af for at sikre os energi, som det for eksempel sker i halmfyr, eller er det bedre at omdanne det biologiske materiale til brændstof til vores biler, fly og skibe? Kan vi bedst reducere landbrugets CO₂-udledninger ved at gøre produktionssystemerne mere intensive, eller skal vi i stedet satse på at ændre dyrene gennem avl og bioteknologi, så de bliver bedre til at udnytte de biologiske ressourcer i form af føde og vand?

Men før vi kan gribe til handling, er vi nødt til at vide, hvilket mål vi ønsker at nå. Diskussionen om klimaforandringerne har en etisk og værdimæssig dimension, som det er nødvendigt at tage stilling til, før vi kører al vores videnskab og teknologi i stilling. Inden vi kan begynde at tilpasse samfundet de nye livsvilkår, er vi ganske enkelt nødt til at overveje, hvilken vej vi ønsker, samfundet skal bevæge sig. Videnskab og teknologi er glimrende værktøjer og bør befinde sig øverst i værktøjskassen i den nuværende situation. Men før vi begynder at

svinge med hammer og sav, er vi nødt til at vide, hvad det er for et samfund, vi skal til at bygge op. Hvilke værdier skal det hvile på?

Et af de områder, hvor denne diskussion er meget nødvendig, er i forbindelse med vores syn på naturen. Man kan uden at overdrive roligt hævde, at der er en tæt forbindelse mellem den måde, den vestlige verden har udnyttet naturen på, og de klimaproblemer, vi nu står med. I en sådan situation er det værd at overveje, om vi skal forsøge at komme videre med det samme natursyn som udgangspunkt, eller om der er grund til at ændre vores opfattelse af, hvad naturen er, og hvilke etiske krav den har på os.

Sådanne overvejelser er helt centrale, når vi skal forholde os til de klimapåvirkninger, produktionen af animalske fødevarer forårsager. Disse er beskrevet indgående i Jørgen E. Olesens og Annika Carlsson-Kanyamas artikler i denne udgivelse, og jeg vil derfor her nøjes med at diskutere to forskellige strategier, som man kan anlægge i den nuværende situation. Der er tale om en ydre, teknologisk strategi og en indre, værdimæssig strategi. Valget mellem disse to strategier vil i høj grad afhænge af, hvilket natursyn der gøres gældende.

Kriser eller katastrofer

Inden vi dykker ned i diskussionen af natursyn og etik, er der imidlertid grund til lige at dvæle ved forskellen på de to ord *krise* og *katastrofe*. Og til at reflektere over, hvordan de videnskabelige fremskrivninger af konsekvenserne af klimaforandringerne af og til sammenlignes med dommedagsprofetier.

Som nævnt i introen er klimaet under forandring, og hovedårsagen er vores udledning af drivhusgasser, særligt CO₂, der lægger sig som en dyne om planeten. Drivhusgasserne er usynlige for det blotte øje, og solens stråler kan sagtens trænge igennem dem. Men når solens livgivende stråler rammer jorden og reflekteres, forvandles de til varme, der ikke kan undslippe det stadig tykkere lag af isolering, vi har indhyllet planeten i. Atmosfæren fungerer ganske enkelt som et drivhus – og jo flere drivhusgasser, jo mere effektivt et drivhus.

Men er det nu sikkert, at det er så galt, og at det overhovedet er vores skyld? Sådan spørger mange af os i håbet om at finde en løsning uden

omkostninger. Men den går ikke. Når FN's klimapanel, der består af langt hovedparten af verdens førende forskere, melder ud, at det med 90% sandsynlighed skyldes menneskelige CO₂-udledninger, at klimaet forandrer sig, så er der ingen grund til ikke at handle med henvisning til den videnskabelige usikkerhed.

I marts 2009 afholdt Københavns Universitet en international klimakonference med mere end 2.000 deltagere. Her samledes verdens førende forskere på klimaområdet for at fremlægge den mest opdaterede viden på området netop nu. Formålet var blandt andet at give politikerne det bedst mulige vidensgrundlag for klimatopmødet i København i december 2009. I konklusionen på den synteserapport, en række forskere fremlagde efter konferencen, hedder det:

Der er i dag overvældende videnskabelig evidens for, at en fortsat ukontrolleret emission af drivhusgasser fra menneskelige aktiviteter udgør en betydelig trussel for det moderne samfunds trivsel og fortsatte udvikling. Vores viden om, at menneskelige aktiviteter påvirker klimaet, giver det moderne samfund et ansvar for at handle. Det er nødvendigt, at omdefinere menneskets forhold til Jorden, og at styre de menneskelige aktiviteter, der påvirker klimaet, af hensyn til samfundets trivsel. (Richardson et al. 2009).

At udsætte beslutninger og handlinger med henvisning til den videnskabelige usikkerhed synes ganske enkelt ikke længere at kunne forsvares. Der vil altid være tvivl. Videnskaben kan kun sandsynliggøre årsagerne til noget – aldrig bevise dem. Men derfor lever og handler vi alligevel på vores naturvidenskabelige viden i masser af sammenhænge – og det bør vi også gøre i denne. Indholdet af CO₂ i atmosfæren er over det dobbelte af det før-industrielle niveau, og selv de mest konservative estimater forudser temperaturstigninger på 1-2 grader og havstigninger på mindst 1 meter de næste 100 år. Og det er de konservative. Medtager man de tilbagekoblingsmekanismer, der er "indbygget" i klimaet, så som at smeltende havis vil føre til endnu højere temperaturer, fordi isen ikke længere er der til at reflektere solens stråler bort, taler vi om temperaturstigninger på 2-4 grader og havstigninger på 2-4 meter. Og det er inden, vi har ladet dommedagsprofeterne komme med deres bud (McIntosh 2008).

Kriser er noget, man kommer igennem. De er et tegn på, at en forudgående harmoni er brudt og skal genoprettes. Men klimaforandringerne kommer vi ikke "igennem". Det er ikke en finanskriser, hvor der ligger et opsving rundt om hjørnet og venter på os. Klimaforandringerne er kommet for at blive og vil betyde store ændringer i vores grundlæggende livsvilkår. Min påstand skal være, at det ved vi godt. At forestillingen om, at det her kan løses ved at skifte til sparepærer og komme lidt bio-ethanol i tanken, ikke stikker så dybt. Det er en kollektiv løgn, som vi fortæller hinanden for at skubbe det uundgåelige øjeblik fra os, hvor vi må til at gribe fat i vores livsstil med dens overforbrug af jordens ressourcer. Men det er nødvendigt, at vi får øjnene op. Ellers går vi en katastrofe i møde – hvis man ellers forstår en katastrofe som en massiv irreversibel forværring af livsvilkårene for mennesket og stort set alle andre arter på planeten.

Dommedag?

Det er ord som disse, der bliver for meget for nogle. Det er for stort og for voldsomt, og man taler afvæbnende om *dommedagsprofeter* og *dommedagsprofetier*. Begge begreber er dog en smule uheldige at bringe ind i debatten, da de afsporer mere, end de bringer os på sporet af, hvad der er på spil. Dette ses tydeligt, hvis man sammenligner for eksempel Bibelens dommedagsprofetier med den nuværende situation. Her er i hvert fald fire punkter, hvor det langt mere er forskellene end lighederne, der springer i øjnene.

1: Viden om Dommedag og evnen til at se tegnene på dens komme er i henhold til mange religiøse traditioner forbeholdt de særligt udvalgte. Men vores viden om klimaforandringerne og de sandsynlige konsekvenser er tilgængelige for enhver som offentlig viden i videnskabelige tidsskrifter, da den bygger på offentliggjort forskning.

2: Det er Gud, der står bag Dommedag, eventuelt hjulpet af mindre vigtige, men dog stadigt himmelske, væsener. Det er ikke sagen her. For os forholder det sig sådan, at vi klarer det helt selv. Det er vores livsstil, der forårsager ødelæggelserne. Som Satans hjælper Crowley udtrykker det i Terry Pratchett og Neil Gaimans *Good Omens*: "Der er ingen grund til at arbejde så hårdt for Dommedag, når nu menneskene selv arbejder så hårdt på at fremkalde den" (Pratchett & Gaiman 1990).

3: På Dommedag skilles fårene fra bukkene. De skyldige føres nedeunder til deres retfærdige straf, imens de uskyldige og retfærdige føres til de himmelske sale for at modtage deres fortjente løn. Med klimaforandringerne forholder det sig i første omgang ganske omvendt. De, der rammes først og hårdest, er de, der ikke har haft meget lod og del i at skabe problemerne. Fattige mennesker i udviklingslandene. Senere kommer turen også til os fra den rige del af verden, der har det primære ansvar for udledningen af drivhusgasser – og for ikke for længst at være begyndt på at gøre noget ved problemet.

4: Johannes' Åbenbaring rummer en vidunderlig vision, hvor profeten ser Gud skabe en ny himmel og en ny jord. Et sted hvor glæde og fred skal herske. Det kan vi næppe se frem til. Tværtimod er vi godt på vej til at ødelægge den eneste klode i verdensrummet, vi hidtil er stødt på, hvor menneskeligt liv kan trives.

Men når nu der ikke er meget faktuel, der binder religiøse dommedagsfantasier sammen med klimaforandringerne, hvorfor er det så så populært at beskyldte forskere, politikere og aktivister, der tager videnskaben alvorligt, for at være *Dommedagsprofeter*? For mig at se er den mest tungtvejende grund, at det er en måde at undgå virkeligheden på. Kan man få slået dem, der tager situationen alvorligt, i hartkorn med religiøse fanatikere, troende i al almindelighed og alverdens ufornuft i særdeleshed, behøver man ikke at argumentere mod dem. Diskussionen er afgjort uden argumenter blot ved at klassificere en særlig gruppe af udsagn i kategorien *Dommedagsprofetier*.

Det bliver udsagnene naturligvis ikke mindre rigtige af, og de ophører heller ikke med at være baseret på den bedste til rådighed stående viden. Men det fører til et klima (!), hvor vi er begyndt at tale om klimatroende og klimaskeptikere. Hvor de første er dem, der bygger deres holdninger på den etablerede videnskab, og sidstnævnte er dem, der bygger deres holdninger på mere eller mindre opfindsomme selvskabte scenarier og fornægtelse af normale kriterier for vurderingen af god videnskab. Tænk hvis vi gjorde det samme med evolutionsteorien. Så ville der være evolutionstroende og evolutionsskeptikere, og de ville være på lige fod i diskussionen – endskønt den første gruppe hviler på den bedste videnskabelige viden, vi har, og den anden på religiøse forestillinger.

Skal man endelig inddrage religiøse metaforer i hele klimadiskussionen, så synes det mere relevant at overveje, om ikke den klimaskeptiske holdning hos nogle tenderer mod nyreligiøs fanatisme og benægtelse af selv veletableret viden.

Det vestlige natursyn og kristendommen

At der er klimaforandringer, og at de langt hen ad vejen er forårsaget af menneskelige drivhusgasudledninger, er alment accepteret i dag (Garvey 2008). Men på tre andre områder hersker der større usikkerhed. Det ene er spørgsmålet om, hvad der vil ske hvornår. Det er et spørgsmål, klimaforskerne forsøger at besvare gennem computerbaserede klimamodeller, og det skal ikke opholde os her. Det skal de to andre spørgsmål imidlertid. Det ene er spørgsmålet om, hvad der har forårsaget krisen. Hvordan er vi endt her? Det andet er spørgsmålet om, hvor vi skal hen nu. Det første er et spørgsmål for idehistorien, og jeg skal her blot strejfe en af de faktorer, som har ført os ind i klimaforandringernes tidsalder. Det andet er et politisk og etisk spørgsmål og handler om, hvilke mål vi bør sætte os, og hvilke værdier vi bør søge at beskytte. Og en væsentlig forudsætning for at få afklaret de spørgsmål er, at vi overvejer, hvilket natursyn der bør danne udgangspunkt for vores handlinger.

Den vestlige verdens natursyn er i bund og grund antropocentrisk (menneskecentreret). Det skyldes til dels kristendommens rolle i historien, dels den filosofiske udvikling siden Descartes (1596-1650), dels at et sådan natursyn har understøttet den videnskabelige og teknologiske udvikling, og endelig at vores tilværelse er lagt sådan an, at vi uophørligt må sikre os dens opretholdelse. Vores liv er liv i selvpåholdelse eller bekymring, som den tyske filosof Heidegger påpegede. Vi skal konstant sikre os føde, klæder, ly og kærlighed for at opretholde livet. Hverken i naturvidenskabens objektiverende verdenssyn eller i behovets "what is in it for me" tilgang til verden støder vi på etiske grænser, der kan begrundes i hensynet til naturen selv. Og det er uheldigt, eftersom naturvidenskabens og behovenes perspektiver stort set er de eneste alment accepterede kilder til viden om naturen i den vestlige kultur.

Som vi betragter noget, sådan behandler vi det, har den danske teolog Jakob Wolf skrevet på baggrund af sin fortolkning af Løgstrups for-

ståelse af erkendelsen (Wolf 1997). I den vestlige verden har vi behandlet naturen som en blot og bar ressource, særligt siden industrialiseringen, og hensynet til naturen må gang på gang vige for hensyn til menneskelige interesser. På den baggrund synes det ikke urimeligt at antage, at det fremherskende natursyn i den vestlige verden er menneskecentreret (antropocentrisk). Det vil sige, at vi som udgangspunkt mener, at kun mennesker har etisk betydning, og kun mennesker har krav på beskyttelse mod overgreb.

Dette natursyn har udviklet sig i en kultur, der indtil for nyligt anså sig selv for kristen, og som stadig bærer på mange værdier, der stammer herfra. Nu er kristendommen på ingen måde en entydig størrelse. Ser man på, hvor forskellige forståelser af Gud, livet, universet og alt det, som gemmer sig under den hat, vi kalder kristendom, burde man nok nærmere taler om *kristendomme*. Historisk set har kristendommen haft mange ansigter, og ser man på de mange former for kristendom, som i dag forkyndes, leves og tænkes rundt omkring på kloden, er det klart, at kristendommen er et uhyre facetteret og komplekst fænomen.

Ikke desto mindre vil jeg hævde, at den fremherskende teologiske tænkning og kirkelige virkelighed i den vestlige verden indtil 1990'erne har været baseret på en antropocentrisk forståelse af naturen. Denne forståelse har ikke levnet plads til naturen som andet end en ressource skabt af Gud til menneskets fri afbenyttelse. Påstanden om, at kristendommens natursyn i alt overvejende grad har haft en antropocentrisk indvirkning på historien, kan findes udfoldet hos en lang række tænkere (Nash 1989, Jensen 2001, White 1967, Steiner 2005, Altnier 1989).

Der har været teologer, der villet noget andet, der har været kirkelige retninger, der har gået andre veje, og der er i dag en rigdom af teologiske forsøg på at tolke kristendommen i andre baner og på langt mere inkluderende vis (Deane-Drummond 2008, Ishøy 2009). Herunder er megen opmærksomhed blevet givet til hyrde/gartner-motivet, hvor naturen ses som overdraget til mennesket af Gud under ansvar om at tage vare på den, i stedet for at naturen ses som en blot og bar ressource til menneskers fri afbenyttelse. På dansk grund er det særligt Løgstrup, der har stået fadder til teologiske overvejelser i retning af en

forståelse af naturen som en del af etikken, og teologer som Ole Jensen og Jakob Wolf har videreført traditionen.

Om det nu er kristendommen, eller rettere de fremherskende fortolkninger af kristendommen, der har formet kulturens natursyn, eller om det forholder sig omvendt, så det er de naturvidenskabelige verdenssyn, der har formet teologiens tolkning af overleveringen, kan være meget svært at give et entydigt svar på. De synes gensidigt at have understøttet hinanden, og tilsammen er de blevet til det antropocentriske, sekulære natursyn, der i dag er ved at undergrave vores eget naturgrundlag, da det ingen etiske grænser rummer for menneskets udnyttelse af naturen. Som James Gaffney skriver:

It is a familiar fact that interpretations of the Bible tend to harden in the shape of existing social practices, whereas conscientious reappraisals of the status quo often suggest the arbitrariness of such interpretations and the plausibility of quite different ones. Thus animal liberation has been impeded by the Bible in much the same way that the abolition of slavery and the equalization of women's rights have been impeded by it, but in the long run all those liberation movements have assisted Christians to read the Bible with more acute moral vision, and to draw from it inspiration to assist those very movements. Our ways of living and our ways of reading influence one another, reciprocally and progressively, for good or ill. (Gaffney 1998).

At en del af forklaringen på den nuværende situation skal findes i kristendommen, betyder altså ikke, at kristendommen ikke kan fortolkes på nye måder, som vist ovenfor, blot at der synes at være en uomgængelig sammenhæng mellem natursyn og religiøs fortolkning. Den vestlige verden er blevet en kultur, der først reagerer på ødelæggelsen af den levende natur, når det truer dens egen overlevelse, og da med en teknologi-optimisme, der er uden sidestykke. Inspireret af den naturvidenskabelige verdensanskuelse lever vi konstant i håbet om den næste teknologi, der vil løse alle problemerne og fritage os fra selv at handle.

Men selv på baggrund af et udelukkende egoistisk eller sågar antropocentrisk udgangspunkt, kan vi selvfølgelig godt opføre os mere

ansvarligt, end vi har gjort indtil nu. Det nærmest dekadente overforbrug, der præger vores kultur, er ikke en selvfølge. Spørgsmålet er bare, om vi ikke vil være mere motiverede for at ændre adfærd i forhold til naturen, hvis det ikke kun er noget, vi er nødt til at gøre for ikke at spolere vores egen livsgrundlag. Måske ville motivationen være større, hvis det også var noget, vi gør, fordi vi derved kan indgå i et mere autentisk forhold til den ikke-menneskelige del af naturen.

Diverse former for miljø-, øko-, og naturfilosofi og teologi har de sidste 40-50 år søgt at gøre naturen synlig som en del af et forpligtende etisk og religiøst fællesskab og ikke blot et køleskab, hvorfra uanede mængder af mad til enhver tid kan hentes uden etiske overvejelser. Og i en situation, hvor vi etisk og erkendelsesteoretisk er endt på kanten af naturen og derfor også på kant med naturen, som den danske teolog Løgstrup (1905-1981) sagde i et anfald af næsten profetisk klarsyn tilbage i 1970'erne, var det måske værd at overveje, om ikke vores forståelse af, hvad naturen er, trænger til en revision.

Hvad naturen også er

Der er ingen tvivl om, at vi får væsentlige ting at vide om naturen, når vi betragter den ud fra et naturvidenskabeligt perspektiv. Den naturvidenskabelige metode er eminent til at opdage og beskrive lovmæssigheder og sætte os i stand til at forstå og til dels kontrollere naturen. Det med kontrollen er meget væsentligt, da det er gennem kontrollen, vi forsøger at sikre os, at vi kan få opfyldt vores behov. Som sårbare væsener, der lever og ånder i heideggersk bekymring for den fortsatte opretholdelse af vores eksistens, er naturvidenskaben og dens metode en effektiv måde at understøtte behovsopfyldelsen på.

Pointen er blot, at langt de fleste af os også har erfaringer med naturen som andet og mere end blot noget, der skal sikre vores behov. Vi har en erfaring af, at naturens levende væsener er noget i sig selv, noget afrundet og færdigt, før vi møder op med vores behov og begynder at anvende dem og forme dem. For nogle opstår erfaringen som ydmyghed foran storslåede sanseoplevelser af naturen, for andre i det empatiske møde med et dyr eller i erfaringer af plantens kraft og uafhængighed. Min påstand skal være, at langt de fleste jævnlige gør sig erfaringer med og af natur, der rækker ud over naturvidenskabens behovsorienterede reduktionisme.

Vi erfarer ganske uvilkårligt, at naturen har betydning i sig selv. Filofferne kan så skændes om, hvorvidt det kun er individer eller også mere komplekse fænomener som arter og økosystemer, der har denne betydning. For den umiddelbare erfaring (som Løgstrup kaldte det) er der på et langt mere enkelt plan blot tale om, at vi erfarer livet og de mange andre væsener som meningsfyldte alene i kraft af deres eksistens. Rotten, billen, svampen, træet, svinet, frugten får ikke først deres mening, når vi ankommer med vores behov. De er allerede og uafhængigt af os meningsbærere.

Eller sådan fremstår det for vores umiddelbare erfaring. Men mange vælger at forklare denne erfaring ved at sige, at den erfarede mening ikke er uden for mennesket. Den er en mening, mennesket lægger ind i det erfarede. Så når man oplever, at dyret har en etisk betydning i sig selv, er det kun fordi ens sind læser denne betydning ind i dyret. Naturens etiske værdi er ikke en realitet, som vi opdager i erfaringen af den, men en illusion, som vi ubevidst tillægger den i forbindelse med erfaringen.

Bag disse radikalt forskellige forståelser af, hvad det er, vi erfarer, når vi erfarer verden, lurer nogle grundlæggende filosofiske diskussioner om, hvad verden egentlig er (ontologi), og hvad det er, vi erkender, når vi erkender den (erkendelsesteori). Uenigheden om hvad naturen er sådan i etisk forstand, er altså ikke bare en tilfældig uenighed i et hjørne af det etiske landskab, men et spørgsmål, hvis rødder når helt ned til de dybeste diskussioner om verden og vores forståelse af den. Og på samme tid, som diskussionen griber helt ned i den filosofiske ursuppe, så har den også betydning for, hvordan vi forstår klimaforandringerne og hvilke strategier, vi finder bedst, når vi skal søge at afbøde de værste virkninger af dem. Det vil jeg i det følgende illustrere ved kort at ridse to mulige strategier op til at imødegå de betydelige udledninger af drivhusgasser, der følger i kølvandet på produktionen af animalske fødevarer

Det daglige kød

Det daglige brød er i Danmark blevet afløst af det daglige kød. I intet andet land i verden spises, der så meget kød, som der gør her. Næsten 150 kg kød om året fortærer hver dansker i gennemsnit. Det er 25 kg mere end amerikanerne, 50 kg mere end tyskerne og næsten dobbelt

så meget som svenskerne ifølge FN's fødevarerorganisation FAO (The Guardian 2009).⁷

Man kan betragte dette gigantiske og ganske overflødige proteinindtag ud fra flere perspektiver. Fra en folkesundhedsmæssig synsvinkel er det næppe med til at modarbejde den fedme-epidemi, der er under opsejling. Kostanbefalingerne lyder på mere groft brød, grøntsager og frugt – ikke mere kød. Man bliver ikke i sig selv fed af at spise meget kød, men der er ingen tvivl om, at det voldsomme energiindtag via animalske produkter er medvirkende til at gøre overvægt til et hastigt voksende sundhedsproblem.

Ud fra en dyrevelfærdssynsvinkel synes det vanvittigt, at vi i det industrialiserede landbrug presser dyrene til at yde mere og mere med store omkostninger for dyrevelfærden til følge (Sandøe 2009), blot for at kunne få mere og billigere kød i en situation, hvor vi allerede har et for stort forbrug. Dyrenes lidelser i forbindelse med produktionen af fødevarer kan et stykke af vejen forsvares ud fra hensynet til mennesker – men når det sker for at accelerere et overforbrug, så er det svært at se rimeligheden i, at dyrene skal betale så høj en pris for vores grådighed og frådseri.

Ud fra en mere global synsvinkel kan man sige, at der går meget mad til spilde, når vi fylder planter i dyrene for at få dem omdannet til animalske proteiner. Og det i en situation, hvor FN's fødevarerorganisation FAO anslår, at over 1 mia. mennesker i verden lider af kronisk sult (FAO 2009). Tallene kan gøres op på forskellig vis, men det står klart, at der sker et stort spild af energi ved dyrets omsætning af foderet. Ca. 70% af alt landbrugsland anvendes til animalsk produktion (ca. 35% til foderdyrkning og ca. 35% til græsning) (Steinfeld et al. 2006). Det siger sig selv, at frigjorde man blot 10% af disse arealer til produktion af energirige grøntsager, kunne der produceres mad til mange munde. Nu er det ikke sådan, at hver en sojabønne, som vi anvender til dyrefoder, direkte kan bruges som føde til et sultent menneske. Så enkel er verden ikke. Men det er ikke desto mindre slående, at mere end 1 mia. mennesker skal sulte, imens vi spiser enorme mængder af fødevarer, der er produceret ved hjælp af fødevarer, som kunne komme mange flere til gode.

⁷ Se dog også Jørgen E. Olesens redegørelse for de forskellige opgørelsesmetoder for det danske kødforbrug i første artikel i antologien her.

Endelig er der klimabelastningen fra den animalske produktion. Der bruges store mængder energi - som produceres med drivhusgasudledninger til følge - til selve produktionen, dyrkningen af foder, gødning, forarbejdning og transport. Samtidig udleder drøvtyggere som kvæg og får store mængder metan på grund af processer under nedbrydningen af foderet i mave-tarm-systemet. I alt anslår FN, at ca. 18 % af de samlede menneskelige udledninger af drivhusgasser stammer fra produktionen af animalske produkter (Steinfeld et al. 2006).

De ovennævnte problemer er velkendte. For hver af dem gives der en række løsningsforslag. Det interessante i denne forbindelse er blot at se, hvordan disse løsningsforslag kan opdeles i to grupper, der korresponderer med de to grundlæggende natursyn, der blev beskrevet ovenfor. Man kan således opdele løsningerne i en ydre og indre strategi, hvor den ydre strategi søger at løse problemerne ved at ændre på naturen, imens den indre strategi søger at løse problemerne ved at tilpasse kulturen.

Hvis naturens levende væsener ikke er andet end biologiske organismer, som mennesket kan udnytte til egne formål, så kan vi i den nuværende situation vende os mod forskellige teknologier. Målet er så at ændre de levende organismer, så vi kan fastholde vores nuværende livsstil, for eksempel i form af et kødforbrug på ca. 150 kg pr. år pr. person. Nogle af helbredsproblemerne ved det store kødforbrug kan måske løses ved at genmodificere dyrene, så kødet bliver sundere. Amerikanske forskere har således forsøgt at udvikle en omega-3 gris, hvis fedt skulle indeholde sunde fedtsyrer af en art, som normalt findes i fisk (The Scientist 2007).

Vender vi os mod klimaproblemerne kan vi på det meget enkle plan ændre fodersammensætningen, så dyrene bedre kan udnytte den tilførte energi og ikke bøvse den ud som metangas (Ingeniøren 2009). Et mere avanceret alternativ kunne være at genmodificere planterne, så de qua ændrede indholdsstoffer kunne nedbringe drivhusgasudledningerne (Wallace 2009). Endelig kunne man selvfølgelig også søge at lave de genetiske ændringer i dyrene selv, så de blev mindre miljøbelastende. Ser man ikke blot på dyrenes udledninger af drivhusgasser men også på udledningerne, der stammer fra produktionskæden, kunne en del af løsningen være at intensivere produktionssyste-

merne yderligere. Et forslag her er at bygge højhuse til animalsk produktion, hvor energiudnyttelsen kan effektiviseres, og det anvendte landareal reduceres. Ideen, der oprindeligt stammer fra et hollandsk arkitektfirma, ville betyde, at dyrene skal fødes, opfedes og slagtes under industrielle forhold i høje bygninger, der udmærket kan være placeret i bymæssig bebyggelse. Man kan sige, at det er det ultimative industrialiserede landbrug (Pigprogress 2009).

Fælles for alle disse løsninger er det, at de blot betragter dyret som en ressource, der skal udnyttes mest effektivt. Selvom der inden for de enkelte forslag kan være overvejelser omkring dyrevelfærd, er det tydeligt, at det ikke er her, fokus er. Målet er at opretholde produktion og livsstil ved at ændre på naturen.

Det er en ganske anden strategi, der dukker op, hvis man antager, at naturens levende væsener i sig selv er etisk betydningsfulde og bør behandles som andet og mere end potentielle fødekilder. Især hvis man ikke kun ser snævert på dyrets oplevelse af smerte og glæde men anlægger et bredere syn på dyrets velfærd, der også rummer begreber som naturlighed og integritet. Her er det ikke naturen, der skal ændres, men kulturen der må ændre sig, så den passer til de begrænsninger, både klimaet og naturens etiske betydningsfuldhed sætter for vores handlinger.

”Løsningerne” her går altså på at ændre livsstil i retning af et langt mindre forbrug af animalske produkter. Det kan diskuteres, om en vis mængde kød ikke er nødvendig i en normal kost for mennesker. Man kan sagtens leve vegetarisk eller vegansk, men det er på ingen måde skadeligt for helbredet at indtage animalske produkter med måde. Så en halvering af kødforbruget i Danmark (der ville bringe os på niveau med svenskerne) ville næppe være et urimeligt mål at sætte op. Mindre kød på bordet ville på mange måder bidrage til en afhjælpning af problemerne beskrevet ovenfor. På samme tid er det dog også et væsentligt indgreb i et menneskes liv at ændre dets diæt, og diskussionen kommer derfor til at stå om, i hvor høj grad fællesskabet kan tillade sig at blande sig i den enkeltes kostvalg. For mere om denne diskussion anbefales det at læse Klemens Kappels bidrag til denne udgivelse.

Det gode liv

Skal vi ændre naturen eller ændre kulturen? Lave om på dyrene eller om på os selv? Svaret afhænger langt hen ad vejen af det natursyn, som udgør et fundament for mange af vores konkrete holdninger. Samtidig er diskussionen om klima, fødevarer og etik også et led i en større diskussion, som klimaforandringerne har bragt frem i lyset. Det er diskussionen om, hvor vi i det hele taget skal bevæge os hen som samfund og kultur. Skal vi fortsætte af de spor, som har bragt os i den nuværende situation og bare indføre enkelte sporændringer for at undgå de værste bivirkninger? Eller skal vi grundlæggende lægge kursen om? Ændre kulturen fra en naturudnyttende kultur til en naturværdsættende kultur? Der er mange bud og mange gradueringer, men det synes klart, at der er et spektrum i holdningerne fra de, der mener, at vi så vidt muligt skal fortsætte som altid, og de, der mener, at dette er en seriøs advarsel om, at vi skal gentænke vores forhold til den natur, som udgør vores livsgrundlag. Det er i sidste ende en diskussion om, hvad "det gode liv" er, og hvordan vi når hen til det.

Det kan selvfølgelig diskuteres, om det er den ene eller anden strategi, der skal vælges. Og det kan diskuteres, i hvor høj grad klimaproblemerne kan "løses" med teknologi, og i hvor høj grad vi vil være nødt til at ændre vores liv. Der gives ingen nagelfaste svar i denne diskussion. Mine afsluttende bemærkninger skal derfor læses som det, de er: Holdninger fra en borger, der søger at tage stilling. Her er det ikke ekspertviden eller uimodsigelige fakta, der fremlægges, men et forslag til, hvilken vej vi kunne begynde at gå.

De færreste af os kan sige os fri fra i en eller forstand at stræbe efter at få "et godt liv". Et liv, hvor vi når nogle af vores mål og oplever nogle af de glæder, vi værdsætter. Hvad vi opfatter som "det gode liv" kan være meget forskelligt – og så alligevel ikke. I en tid, hvor vi ellers er sjældent stolte over vores individualitet, er vi ved at blive mere og mere ens. Der er en fælles historie om det gode liv i vores kultur, som vi alle udsættes for i massiv grad hver eneste dag. Fortællingen om, at det gode liv er at forbruge, at købe, at anskaffe sig... igen og igen og igen og... 24 timer i døgnet, 7 dage om ugen bombarderes vi med en stadig strøm af reklamer, og selvom de fleste af os holder os for gode til at falde for deres forsimplede og sørgelige tilværelsesforståelse, ville der næppe bliver postet mia. og atter mia. af Kroner, Euro, Pund, Yen og

Dollars ind i marketing, hvis det ikke havde det ønskede resultat (Klein 2000).

I sig selv er det trist at se, hvordan universets anslåede 15 mia. års udvikling er endt med, at vi alle styrter bevidstløse rundt for at få råd til det næste statussymbol. Og tager vi klimaet i betragtning, er det katastrofalt. De statussymboler, der reklameres så indædt for, er langt hen ad vejen uforenelige med de ændringer i vores livsstil, som er nødvendige, hvis vi skal sænke vores udledninger af drivhusgasser til et bare tilnærmelsesvist acceptabelt niveau. Så længe "det gode liv" for de fleste indbefatter et generelt overforbrug af alle de ressourcer, vi kommer i nærheden af, vil det være et offer at skulle til at leve uden disse ting (eller i hvert fald reducere forbruget mærkbart). Og mennesker, der skal ofre sig, er sjældent de mest motiverede for at handle på lang sigt. Et menneske kan godt kortvarigt og i situationen sætte sine interesser til side, men at gøre det til et permanent projekt at skulle leve i modstrid med forståelsen af, hvilke forbrugsgoder og oplevelser der er med til at gøre livet til "et godt liv", er umuligt (McIntosh 2008).

Klimaforandringerne er en trussel af hidtil uset størrelse – og de er her allerede. Kun med fælles indsats og gigantiske investeringer i videnskab og teknologi har vi en chance for at få omlagt samfundet, så vi kan tilpasse os de forandrede livsvilkår, der på grund af vores livsstil bliver de kommende generationer til del. Men det begynder i os selv – det begynder i hjertet. Ellers bliver der aldrig politisk vilje til at træffe de drastiske beslutninger, der skal til.

Vi skal til at se muligheder i stedet for afsavn. Forstå at vi kan undvære vores bil, uden at vores liv bliver fattigere, såfremt vi formår at ændre vores selvforståelse. Forstå at målet med ferien ikke nødvendigvis er at rejse langt væk, men snarere at komme tæt på de mennesker, som vi ikke har tid til i hverdagen. Og forstå at måltidet er mere end en energikilde, men også en fortælling om os selv og dem vi spiser med. At mad handler om mere end at æde til man segner, men også handler om at dele den føde, der er, med de andre. At dyr er mere end kød og kan berige vores liv på andre måder end for enden af en gaffel.

Det er ikke primært en rationel, intellektuel forståelse, der er brug for, men en tro på, at "det gode liv" kan være anderledes end det, vi despe-

rat famler efter i dag. Vi skal have historier, der holder, og fortællinger, der overbeviser. Historier der kan bringe os til at forstå, hvor alvorlig situationen er. I stedet for den kollektive fortrængning af, at vi er i gang med at ødelægge den eneste planet, vi har, skal vi have fortællinger, der kan give os håb om, at der findes en mening på den anden side af forbrugersamfundet, hvor mennesker også kan leve værdige liv. Vi skal ganske enkelt have andre historier end dem, som strømmer os i møde fra tusinder af reklamer hver eneste dag. Historier som vi ikke har overtaget frivilligt, men som vi dagligt påvirkes til at acceptere som vores livsgrundlag, endskønt mange aner tomheden bag de glitrende butiksruder.

De er her allerede. Fra Den lille Prins til Peter Plys, fra Kierkegaard til Rushdie og fra Bach til Dylan. Fortællingerne om, hvordan livet handler om det indre, ikke om det ydre. Ingen grund til at udvikle programmatisk kunst, der skal hjernevaske miljøhensyn ind i hovedet på os alle. Men en vilje til at virkeliggøre de visioner, som de fleste af os godt ved, er stærkere end forestillingen om, at den næste fladskærmsmodel bærer lykken i sig selv. En fælles forståelse af, at vi er nødt til sammen at finde nye mål for vores liv, fordi vi er havnet i en blindgyde. Og et mod til at fortælle hinanden om de nye visioner og leve dem ud på trods af et langt livs indgroede vaner.

Ellers ender vi med at gøre den danske forfatter Inge Eriksens ord til en dommedagsprofeti, der utvivlsomt vil blive opfyldt: *Vores børn vil bo i skyggen af vores moralske forfald og manglende visioner.*

Litteratur

Altner, G, ed. 1989. *Ökologische Theologie*. Stuttgart.

Deane-Drummond, C.E. 2008. *Eco-Theology*. Saint Mary's Press.

Eriksen, I. 1983-1989. *Rummet uden Tid I-IV*. Gyldendal.

FAO: Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2009. *The State of Food Insecurity in the World 2009*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <http://www.fao.org/publications/sofi/en/>

Gaffney, J. 1998. Can Catholic Morality Make Room for Animals, in *Animals on the agenda: Questions about Animals for Theology and Ethics*, eds. A Linzey & D Yamamoto. University of Illinois Press. Her citeret fra Steiner, G. 2005. *Anthropocentrism and Its Discontents*. University of Pittsburgh Press.

Garvey, J. 2008. *The ethics of climate change. Right and wrong in a warming world*. Continuum.

Ingeniøren. 2009. Ny dansk forskning skal fjerne 15 procent af metanen fra kobøvsler. *Ingeniøren* 06.04.09. <http://ing.dk/artikel/97719-ny-dansk-forskning-skal-fjerne-15-procent-af-metanen-fra-koboevsler>

Ishøy, M. 2009. *Klimaklar kristendom. Miljøteologiske overvejelser*. Anis.

Jensen, O. 2001. At hente rummet ind igen. Teologiske betragtninger over vort naturforhold, i Madsen, LD & M Gjerris, red. *Naturens sande betydning – om natursyn, etik og teologi*. København: Multivers.

Klein, N. 2000. *No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies*. Knopf, Canada.

McIntosh, A. 2008. *Hell and High Water. Climate Change, Hope and the Human Condition*. Birlinn.

Nash, R.F. 1989. *The Rights of Nature. A History of Environmental Ethics*. The University of Wisconsin Press, Wisconsin.

Olesen, J.E. 2009. Klimaet ændrer sig – men hvorfor? i M Gjerris, C Gamborg, J.E. Olesen & J Wolf: *Jorden brænder. Klimaforandringerne i videnskabsteoretisk og etisk perspektiv*. Forlaget ALFA.

Pigprogress. 2009. A future urban lifestyle for pigs. *PigProgress*. <http://www.pigprogress.net/weblog/animal-nutrition/a-future-urban-lifestyle-for-pigs-3055.html>

Pratchett T & N Gaiman. 1990. *Good Omens. The Nice ans Accurate Prophecies of Agnes Nutter, Witch*. HarperCollins.

Richardson, K, W Steffen, H.J Schellnhuber, J Almaco, T Barker, D.M Kammen, R Leemans, D Liverman, M Munasinghe, B Osman-Elasha, N Stern & O Wæver. 2009. *Synteserapport. Climate Change. Global Risks, Challenges, and Decisions*. Københavns Universitet.

Sandøe, P. 2009. Effektiviteten sejrer. *Weekendavisen* 20.02.2009

Steiner, G. 2005. *Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy*. University of Pittsburgh Press.

Steinfeld, H, P Gerber, T Wassenaar, V Castel, M Rosales & C de Haan. 2006. *Livestock's long shadow*. FAO: Rome.

<ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/010/A0701E/A0701E00.pdf>

The Guardian. 2009. Meat Consumption pr capita. *The Guardian*.

<http://www.guardian.co.uk/environment/datablog/2009/sep/02/meat-consumption-per-capita-climate-change>

The Scientist. 2006. Getting Omega-3s from pigs. *The Scientist*.

<http://www.the-scientist.com/news/print/23249/>

Wallace, I. 2009. GM crops could cut costs and methane. *NZ Herald* 03.08.09.

http://www.nzherald.co.nz/business/news/article.cfm?c_id=3&objectid=10588241

White, L. 1967. The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, Volume 155, Number 3767: 1203-1207.

Wolf J. 1997. *Etikken og universet*. Anis.

Klimaforandringerne er altovervejende en realitet. De sker langt hurtigere, end vi havde troet, og de rammer allerede en række mennesker kloden over på deres vitale livsgrundlag. Hvis ikke vi handler nu, vil problemerne mangedobles og også true vores børns og børnebørns fremtidsmuligheder.

Mellem 20% og 30% af EU-landenes samlede udledning af drivhusgasser kommer fra fødevarerne, men fødevarerne påvirker klimaet meget forskelligt. For eksempel udvikler drøvtyggerne metan og lattergas i et omfang svarende til 18% af verdens totale udledning af drivhusgasser.

Jo mere klimabelastende fødevarer, vi vælger at fremstille og anvende i vores del af verden, jo mere vil klimaforandringerne ødelægge mulighederne for at dyrke fødevarer i de mest udsatte områder andre steder i verden.

Derfor er klima- og fødevaerspørgsmålene også etiske spørgsmål, som blandt andet handler om lighed, retfærdighed og om, hvordan vi omgås naturen.

For at skabe debat om disse spørgsmål holdt Det Ethiske Råd sammen med Forbrugerrådet en debatdag om klima, fødevarer og etik den 1. oktober 2009. Vi udgiver her oplæggene fra dagen, som forhåbentlig vil bidrage til offentlig debat og refleksion over vores fælles ansvar for at nedbringe klimabelastningen, ikke mindst på fødevarerområdet, hvor meget kan gøres.

ISBN: 978-87-91112-89-8

9 788791 112898